

حکیم ری

فهرست آثار دستنویس فیلسوف و پزشک نامی، ابوبکر محمد بن زکریای رازی
در کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله

حسین مّتی *

مقدمه

ابوبکر محمد بن زکریای رازی، مشهور به < جالینوس عرب > و < طیب مسلمین > پزشک، فیلسوف، شیمی دان و فیزیک دان سترگ ایرانی که افزون بر کشف الکل و جوهر گوگرد (اسید سولفوریک)، آثار فراوانی، به خصوص در زمینه دانش پزشکی، از خود برجای نهاده است. بنا به گفته جرج سارتن (پدر تاریخ علم)، < رازی بزرگترین پزشک ایران در زمان قرون وسطی بود >.

* پژوهشگر متون کهن و دانشجوی دکتری مطالعات شیعی در دانشگاه ادیان و

مذاهب hosseinmottaqi@gmail.com

بر پایه نظر دانشمند شهیر، ابوریحان بیرونی، رازی در ماه شعبان سال ۲۵۱ (۸۶۵ م) در ری زاده شد؛ دوران کودکی، نوجوانی و جوانی اش در این شهر به تحصیل ریاضیات، فلسفه، نجوم و ادب گذشت؛ گفته شده وی در جوانی عود هم می نواخت و گاهی شعر هم می سروده است. رازی بعدها به زرگری و سپس به کیمیاگری و صنعت اکسیر روی آورد. او در سنین میان سالگی (گویا در حدود چهل سالگی) در اثر کار زیاد با بخارات و دخانات عقاقیر و ادویه و همچنین مواد تند و تیزبو، چشم هایش آسیب دید و متورم شد، پس از درمان چشم، به توصیه همان پزشک یا دلائل دیگری، او به تدریج به مطالعات پزشکی روی آورد؛ رازی برای آموختن علم طب و علوم دیگر، به راهی بغداد، مرکز علمی جهان اسلام در نیمه دوم قرن سوم هجری، گردید و مدت نسبتاً طولانی در آن جا اقامت گزید و سال ها در دارالحکمه و دیگر مراکز علمی، به تحصیل علم طب و دیگر علوم رایج روزگار، پرداخت و پس از اینکه بزودی نبوغ علمی وی بر همگان، آشکار گردید؛ در زمان خلیفه عباسی معتضد، ریاست بیمارستان معتضدی را عهده دار گردیده و در بغداد رسماً به طبابت پرداخت. پس از مرگ معتضد خلیفه عباسی، به دلائلی ناگفته (شاید اوضاع سیاسی نامطلوب یا دعوت از وی در ایران)، به موطن اصلی خویش، ری بازگشت و تحت رایت، عنایت و حمایت حاکم دانش پروری، «ابوصالح منصور بن اسحاق»، ریاست بیمارستان ری را بر عهده گرفت و تا پایان عمر در این شهر، به درمان بیماران مشغول بود. رازی در آخر عمر خود، نابینا گردید؛ بیرونی، سبب کوری رازی را کار مداوم با مواد شیمیایی، همچون بخارات جیوه می داند. در مورد تاریخ درگذشت رازی، اختلافات نظرهایی وجود دارد، تا جایی که تاریخ مذکور را از سال ۲۹۰ تا ۳۲۰ هـ با سی سال اختلاف ثبت نموده اند، دانسته اند، اما بنا بر نظر مشهور و اقرب به صحت، رازی در ۵ شعبان سال ۳۱۱ یا ۳۱۳ هـ در ری وفات یافته است، اما مکان دفن و آرامگاه وی امروزه نامعلوم است.

در میان شرح حال نگاران، درباره استادان رازی نیز اختلافاتی وجود دارد؛ با این حال در فهرست اساتید وی، اسامی کسانی همچون علی بن ربن طبری (در طب)، ابوزید بلخی (در فلسفه)، ابوالعباس محمد نیشابوری (در حکمت مادی) و فردی به نام ایرانشهری (بدون ذکر مشخصات دیگر)، دیده می شود؛ همچنین از جمله شاگردان وی نیز می توان به یحیی بن عدی، ابوالقاسم مقانعی، ابن قارن (یا ابن قارون) رازی، ابوغانم طیب، یوسف بن یعقوب، محمد بن یونس و ابوالحسن طبری اشاره نمود.

در مورد آثار و تألیفاتِ رازی، مرحوم مدرّس تبریزی^۱ می نویسد که برخی از کتاب شناسان، تعداد آنها را تا ۲۵۰ اثر، تخمین زده اند؛ ابن ندیم در کتاب الفهرست خود، آن ها را ۱۶۷ اثر، ابوریحان بیرونی در فهرستی که خود برای آثارِ رازی نگاشته، ۱۸۴ اثر، و ابن ابی اصیبعه در عیون الأنباء ۲۳۸ کتاب از برای رازی برمی شمارد؛ اما در این میان مرحوم دکتر محمود نجم آبادی، استاد اسبق دانشگاه تهران، در کتاب مؤلفات و مصنّفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی (تهران، ۱۳۳۹)، پس از تطبیق و تلفیق فهرست های کسانی همچون ابن ندیم، بیرونی، قفطی و ابن ابی اصیبعه و دیگران، در مجموع ۲۷۱ کتاب، رساله و مقاله، برای آثارِ رازی، فهرست و ترتیب داده است.

در گونه شناسی موضوعی آثارِ جدّی و مهمّ رازی، باید گفت که از وی ۵۶ کتاب در پزشکی، ۳۲ کتاب در طبیعیات از جمله مباحث مربوط به فیزیک، ۷ کتاب در منطق، ۱۰ کتاب در نجوم و ریاضیات، ۷ کتاب در تفسیر و تحلیل کتب فلسفی و پزشکی دیگران، ۱۷ کتاب در علوم فلسفی، ۱۴ کتاب در الهیات، ۳۲ کتاب در شیمی و کیمیا، ۶ کتاب در ماوراء الطبیعه و ۱۲ کتاب در فنون مختلف و نیز ۲ کتاب (به تعبیر ابوریحان بیرونی) در کفریات! از رازی، به یادگار مانده است؛ هر چند متأسفانه از میان این آثار، کتب چندانی از وی به دست ما نرسیده است، اما همین مقدار داده ها نشان می دهد وی افزون بر علوم معقول و منقول روز، در علوم فیزیولوژی، کالبدشکافی، جانورشناسی، گیاه شناسی، کانی شناسی، زمین شناسی، هواشناسی و نورشناسی نیز به چه میزان دست داشته است. این کتب از جمله آثار مهمّ رازی به شمار می روند: ۱. *الحاوی*، بزرگ ترین دانشنامه پزشکی، ۲. *الکناش منصوری*، در تشریح استخوان ها و عضلات، مغز، قلب، چشم، کلیه و مثانه، دستگاه گوارش، ستون فقرات و زوائد و سوراخ های آن، نخاع و غیره، ۳. *المجدری و الحصبه*، در بیان آبله و سرخک و شرح تفاوت های میان آن دو، ۴. *تقاسیم العلل*، در دسته بندی و طبقه بندی بیماری ها با ذکر چکیده ای از روش های درمانی آنها، ۵. *الفصول (المرشد)*، چکیده ای از تجارب دانش پزشکی، ۶. *برء الساعه*، در فوریت های پزشکی، ۷. *کتاب من لا یحضره الطیب*، روش های خود درمانی برای اشخاصی که به پزشک دسترسی ندارند. البته درباره برخی از این آثار که دستنویسی از آن در کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله در قم، نگهداری می گردد، در ادامه همین نوشتار، به تفصیل

۱. مدرس تبریزی، محمد علی، ریحانة الادب، ج ۲، صص ۲۸۶-۲۸۷.

سخن به میان می آید.

درباره رازی و جایگاه علمی وی، باید افزود که به شهادت بسیاری از دانشمندان معاصریا متأخر، وی به راستی طبیعی حاذق و پزشکی عالی قدر بود و در زمان خود شهرت به سزایی داشت، تا جایی که بعضی از نظریات علمی وی، حتی پیش از گذشت بیش از هزار سال و اندی از درگذشت وی، در طب امروز هم هنوز کاربردهایی، به خصوص در درمان بیماری‌ها با مایعات و غذا، دارد. رازی اسراف در دارو را بسیار مضر می داند، وی معتقد بوده است، تا آنجا که ممکن است مداوای بیماران، بایستی با غذا و مایعات طبیعی صورت گیرد و در غیر این صورت، با رعایت‌الاهم فالاهم، ابتدا با داروی منفرد و ساده، سپس در صورت تشدید بیماری، با داروی مرکب، معالجه صورت پذیرد. وی بر این باور است که: «هرگاه طیب موفق شود بیماری‌ها را با غذا (و مایعات طبیعی) درمان کند، به سعادت رسیده است».

رازی از اولین افرادی است که بر نقش خوراک در تندرستی و درمان بیماری‌ها پافشاری بسیار داشت. وی در کتاب **منافع الاغذیه و مضارها** که یک دوره کامل بهداشت خوراکی هاست، از خواص گندم و سایر حبوبات، خواص و ضررهای انواع آب‌ها و شراب‌ها و گوشت‌های تازه و خشک و ماهی‌ها و... سخن گفته است و فصلی را نیز به علل و جهات اشتها و هضم غذا و ورزش و غذاهای گوارا و پرهیزهای غذایی و مسمومیت‌ها اختصاص داده است.

بنا به نوشته اصحاب تراجم، محمد زکریای رازی، دانشمندی دارای محاسن اخلاقی فراوان بود، وی به بیماران خود توجه ویژه‌ای داشت و نسبت به مستمندان بسیار رئوف و مهربان بود و آنان را به صورت رایگان معالجه می نمود. ابن ندیم در کتاب **الفهرست** می گوید که تفقد و مهربانی به همه کس، به ویژه فقرا و بیماران داشت، تا جایی که پس از معالجه، از حالشان جوینا و به عیادت بیماران خود می رفت و حتی مقرری‌های خوبی نیز برای آن‌ها کنار می نهاد! رازی در کتابی به نام **صفات بیمارستان**، بر این باور است که هرکسی لیاقت طبابت را ندارد و طیب باید دارای صفات و مشخصات ویژه‌ای باشد و او تنها با داشتن آنها و تزکیه نفس و روحیات مخصوصی می تواند نام «طیب» بر خود نهاد؛ هر طبیعی نمی تواند حاذق باشد، بلکه باید مراحل راطی کند تا شایستگی لازم برای نامیده شدن او به عنوان طیب حاذق را داشته باشد. وی همواره با افراد کم سواد می نمود که خود را طیب می نامیدند و در امر سترگ و حساس طبابت دخالت ناجا می کردند، به شدت مخالفت می کرد و به همین سبب مخالفانی نیز داشت.

البته باید توجه داشت که در آن زمان کسانی که طب می آموختند، دست کم باید علوم دیگری را نیز می دانستند که در رأس همه آن ها علم فقه، علم حدیث، و علم اخلاق بوده است. ناگفته نماند برخی کتب تراجم، همچون نویسنده کتاب *خزینة الأصفیاء*، رازی را از اکابر صوفیه شمرده اند که شبها، پیوسته از خوف خدا می گریسته است.

در منابع شرح حال نگاری، درباره عقاید دینی و کلامی رازی، مطالبی گوناگون گفته اند، اما آنچه مسلم و قطعی است وی به خداوند، مبدأ و ماوراء الطبیعه، اعتقادی راسخ داشته است، با این وجود، برخی بر این باورند که وی نبوت و وحی رانفی می کرده و <ضرورت> آن را نمی پذیرفته است؛ در تبیین چرایی این <نفی ضرورت>، آورده اند که بر پایه اندیشه رازی همه انسان ها قدرت و توانایی رسیدن به معرفت و دانایی را دارند و لذا از لحاظ توان کسب معرفت با هم برابرند و بریکدیگر هیچ برتری ندارند؛ از دیدگاه رازی، مقتضای حکمت و رحمت الهی این است که انسان ها همگی به منافع و مضار خود صاحب علم باشند و اگر خدا قومی را به نبوت اختصاص دهد، به این معناست که آن ها را بر دیگر انسان ها برتری داده و این برتری باعث جنگ و دشمنی و در نهایت هلاکت انسان ها می شود و این با حکمت و رحمانیت خداوند متعال سازگاری ندارد. برخی آثار وی نیز، بر این اعتقادات اشاراتی دارد. مرحوم احمد بیرشک نیز در این باره می نویسد که، از تعلیمات او این بود که همه آدمیان سهمی از خرد دارند که بتوانند نظرهای صحیح درباره مطالب عملی و نظری به دست آورند، آدمیان برای هدایت شدن، به رهبران دینی نیاز ندارند، در حقیقت دین زیان آور است و مسبب کینه و جنگ! گفته شده که نظریات وی در این زمینه ها، در دو کتاب *رسالة فی النبوات*، *رسالة فی حیل المتبیین* - که برخی به طعن و استهزاء آنها را به ترتیب: نقض الادیان و مخارق الانبیاء نامیده اند - مضبوط است، اما آن دو اثر اکنون مفقود شده است؛ اما گویا فردی به نام <جنیفر مایکل> در کتابش، نقل قول هایی (ظاهراً مع الواسطه) از این دو کتاب آورده است! گروهی بر این باورند، همین تفکرات رازی موجب خشم برخی عالمان دینی و زمینه جهت گیری های تند علیه او را فراهم کرده تا جایی که در منابع متعدد، وی را <ملحد> خوانده و آثار او را رد و نقد کرده و حتی در برخی موارد، امر به نابودی آن آثار کرده اند! گویا این جمله از سخنان رازی است: <ادیان و مذاهب، علت اساسی جنگ ها و مخالفت با اندیشه های فلسفی و تحقیقات علمی هستند. کتاب هایی که به نام کتاب مقدس آسمانی معروف اند، کتب خالی از ارزش و اعتبارند و آثار کسانی از قدما

مانند افلاطون و ارسطو و سقراط، خدمات مهم‌تر و مفیدتری به بشریت کرده‌اند!^۱

در مقابل گروهی نیز معتقدند چگونه ممکن است کسی که همه اصول مبدأ و معاد و روح و نفس را پذیرفته باشد، منکر نبوت و شرایع دینی بوده باشد؟ آنان با اشاره به وجود تألیفاتی از رازی در مسأله امامت (همچون النقض علی الکیال فی الامامة، کتاب الامام و المأموم، آثار الامام الفاضل المعصوم) و یا در مسأله معاد (همچون رسالة إلی علی بن شهید البلخی فی تثبیت المعاد) و نظایر آن، آورده‌اند: <آیا چنین فردی اصولاً عقلاً می‌تواند درباره معاد یا امامت (ادامه نبوت)، اثری تألیف نماید؟ منوچهر پزشکی نویسنده مدخل <اعلام النبوة> (تألیف ابوحاتم رازی) در جلد نهم *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، از منظری دیگر، در این باره می‌نویسد: <مدارک و اسنادی امروزه در دست است، [حاکمی از آنکه] غمی توان با قاطعیت، همه عقایدی را که از سوی متکلمان به مخالفان نسبت داده شده است، مخالفت واقعی آنان با تعالیم اسلام و پیامبر اسلام ﷺ دانست، چرا که در نقل قولهای باقی مانده، "انگیزه‌های سیاسی" نادیده گرفته شده‌اند و در اصل گروه‌های مشخصی، مانند معتزله و اسماعیلیه عهده‌دار رد کردن نظر مخالفان گردیده‌اند. مشهورترین و قوی‌ترین انتقادهای و مخالفت‌ها، به ابن راوندی (= ابن ریوندی) و محمد بن زکریای رازی نسبت داده شده است. ابوحاتم رازی متکلم مشهور اسماعیلی معاصر محمد بن زکریای رازی، بخشی از کتاب اعلام النبوة خود را به شرح مناظره‌ای که میان او و یک ملحد جریان یافته اختصاص داده و در بخشی دیگر به شرح مفصل پاسخ‌های خود بر نوشته‌های آن ملحد پرداخته است. به تصریح حمیدالدین کرمانی (د. ۴۱۱ هـ) متکلم دیگر اسماعیلی، ملحد یاد شده "محمد بن زکریای رازی" است. پاول کراوس مناظره یاد شده را عیناً با عنوان <المناظرات بین ابي حاتم الرازي و ابي بكر الرازي> منتشر ساخته است...؛ اگر انتساب اعتراضاتی که ابوحاتم رازی در کتاب اعلام النبوة خود به آنها پاسخ داده، به محمد بن زکریای رازی درست باشد^۱، ظاهراً تأییدی بر تقویت این گمان که محمد بن زکریا با وجود تبخّر در علوم طبیعی و کوشش بسیار در فلسفه، چندان در علم الهی صاحب نظر نبوده است، به دست می‌آید. با اینهمه، اینکه او خود را فیلسوف می‌دانسته، و برای ادیان فایده عملی زیادی قائل نبوده، و به اندیشه‌های ایرانی توجّه داشته است، بیشتر

۱. ابن ابی اصیعه، این عقاید را از مقام علمی محمد بن زکریا دور می‌داند و احتمال ساختگی بودن آنها را طرح می‌کند.

نشان دهنده تعلق او به همان بینش کلی ضد تسلط عرب است که در آن کوشش‌های پراکنده‌ای در مقابله با اصول پذیرفته شده در تفکر منسجم و رسمی اسلامی به عمل می‌آمده است؛ مثلاً عقلی که محمد بن زکریا در کتاب طب روحانی خود از آن صحبت می‌کند و در واقع، آن را در برابر عقل ارسطویی - افلوپینی - پذیرفته شده در تفکر اسلامی قرار می‌دهد، عقلی است که در آموزش‌های گوسی - هرمسی پیش از سقراط یافت می‌شود که با تطهیر هرمسی، خود به عالم روحانی وصل می‌گردد و نیازی به واسطگی پیامبر و به کار بردن دستورهای او ندارد و از اینجاست که انکار نبوت در تفکر محمد بن زکریای رازی پدیدار می‌شود.

ناگفته نماند، از درج مجموعه آثار رازی در کتابشناسی سترگ شیعه، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، چنین مستفاد می‌شود که دیدگاه مرحوم آقا بزرگ تهرانی، بر همین نظر استوار است، اینکه بحث طرح الحاد دانشمندی و الامقام همچون رازی، بیشتر با هدف کوبیدن و تخریب شخصیت وی از سوی مخالفان او و صرفاً به جهت انگیزه‌ها و اغراض سیاسی و مذهبی بوده است.

در زمینه نگاه فلسفی رازی هم باید گفت که، وی از تفکرات فلسفی رایج عصر خود، یعنی فلسفه ارسطویی (مشایی)، افلوپینی، حتی نوافلاطونی مطلوب اسماعیلیان، پیروی نمی‌کرد و عقاید خاص خود را داشت، هر چند که وی در فلسفه، به طور کلی، متمایل به سقراط و افلاطون بوده است و البته در این میانه، رد پا و تأثیراتی نیز از افکار هندی و مانوی و تا حدودی فلسفه ایرانی (خسروانی) در نگاه فلسفی وی به چشم می‌خورد. به جهت عدم دسترسی جامع به متن آثار فلسفی رازی، چندان از آرای فلسفی وی، اطلاع دقیقی در دست نیست، جز معدود مطالب و مواردی که در نوشته‌های مخالفان وی، همچون *اعلام النبوة* ابوحاتم رازی آمده است. از مجموع آنها چنین استفاده می‌شود که در نظرگاه رازی، جهان جایگاه شر و رنج است و تنها راه نجات و سعادت انسان، عقل و فلسفه است و روان‌ها از تیرگی این عالم پاک نمی‌شود و نفس‌ها از این رنج رها نمی‌شوند، مگر از طریق فلسفه. در فلسفه اخلاق رازی مسأله لذت و رنج، اهمیت زیادی دارد. از دید وی لذت، امری وجودی نیست، بلکه <راحتی از رنج> است و رنج یعنی خروج از حالت طبیعی به وسیله امری اثرگذار، و اگر امری ضد آن تأثیر کند و سبب خلاص شدن از رنج و بازگشت به حالت طبیعی شود، ایجاد لذت می‌کند. رازی فلسفه را چنین تعریف می‌کند که چون <فلسفه تشبه به خداوند عز و جل است به قدر طاقت

انسانی > و چون آفریدگار بزرگ در نهایت علم و عدل و رحمت است، پس نزدیک‌ترین کسان به خالق، داناترین و عادل‌ترین و رحیم‌ترین ایشان است.

به عنوان حسن ختام، چند جمله‌ای از سخنان حکیمانه رازی زینت بخش این نوشتار خواهد بود: <پزشک در درمان بیماران، خود را به خدای بزرگ می‌سپارد و از اوشفا و بهبود چشم دارد؛ او روی توان و کارش حساب نمی‌کند، بلکه در همگی کارهایش به خدا اعتماد می‌ورزد؛ اما اگر پزشک وارونه این انجام دهد و به خود و به توانش در این پیشه و کاردانی‌اش بنگرد، خداوند بهبودی و شفا را از او باز خواهد داشت. اگر همه می‌توانستند از استعدادهای خود درست بهره‌گیرند، دنیا همان بهشت موعود می‌شد که همه می‌خواهند.>

درباره این نوشتار باید گفت، شاکله اصلی این نوشتار به سال‌های پیشین و به مناسبت ارائه مقاله‌ای به کنگره حکیم رازی، شکل گرفت، لیکن به دلائلی، نگارش آن، ناقص و ناتمام مانده بود و اینک پس از بازبینی کلی در مقدمه و متن آن، تغییرات اساسی در ساختار و برخی اصلاحات و افزوده‌های جدید، بر پایه آخرین داده‌های تراثی این کتابخانه (خرداد ۱۳۹۳)، در این نشریه وزین منتشر می‌گردد. ناگفته نماند که در این مقاله، در مجموع، ۱۵ اثر در ۲۹ نسخه از آثار محمد بن زکریای رازی، موجود در این کتابخانه عامه، در شکل توصیفی، محضر خوانندگان و پژوهشگران گرامی، معرفی می‌گردد.

شماره ردیف: <۱>

شماره نسخه: <۳۳۸۶/۹>

نام اثر: الأسرار = کتاب الأسرار

موضوع: کیمیا

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی در علم کیمیا است که رازی آن را در سه باب به خواش شاگرد جوانش محمد بن یونس (اهل بخارا) تألیف نموده است. مؤلف در مقدمه کتاب خویش می‌نویسد: <آنچه مرا به نوشتن این کتاب واداشت خواش یکی از شاگردان من بود به نام محمد بن یونس که مرد شایسته‌ایست و از دانشمندان ریاضیات و علوم طبیعی و منطق است

که به من خدمت‌های زیادی کرده و برگردن من حقی دارد. پس از اینکه از نوشتن کتاب‌های دوازده‌گانه در صنعت کیمیا^۱ و کتاب ردّ بر الکندی و کتاب ردّ بر محمد بن لیث رسائلی، فراغت یافتیم؛ از من خواهش کرد که برای او در یک کتاب اسرار صنعت کیمیا را گرد آورم، تا اینکه راهنمایی در این صنعت داشته باشد و بتواند به آن مراجعه کند. از این رو این کتاب را برای او نوشتم و این پیشکشی است که حتی به یکی از پادشاهان و امیران هم نداده‌ام. در این کتاب علم کیمیا را برای او شرح داده‌ام به طوری که از مراجعه به سایر کتاب‌های من بی‌نیاز می‌شود و نام این کتاب خلاصه و سودمند را، کتاب سرّ الأسرار گذاشتم...؛ در این کتاب گفتارهاییست که دانشمندان و حکماء به آن توجه نکرده‌اند، اگر نمی‌دانستم که روزهای زندگی من به پایان رسیده و مرگم نزدیک است و اگر نگران نبودم که مرگ دست مرا از خدمتی که برای دوست خود می‌خواستم انجام دهم، کوتاه خواهد کرد، این همه مطلب را در این کتاب گردهم نمی‌آوردم و زحمت آن را به خود هموار نمی‌کردم که آن را به این تکامل پایان دهم.

بنابر تحقیق دانشمندانی چون یولیوس روسکا، بروکلیمان، سزگین، نجم‌آبادی و دیگران، کتاب الأسرار و سرّ الأسرار، دو اثر جداگانه از رازی است و آنچه که از این دو اثر اکنون در دسترس است، بیشتر نسخه‌هایی از همین اثر (متن مفصل) می‌باشد و از تألیف دیگر رازی (متن خلاصه)، نسبتاً نسخه‌های کمتری باقی است. از جمله نسخ متن خلاصه (سرّ الأسرار) در ایران و برخی کشورهای جهان می‌توان به نسخه کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد به شماره <۹۵۳>، نسخه کتابخانه دانشکده ادبیات تهران به شماره <۵۹۸>، نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره <۱۰۸۷>، نسخه فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، در تاشکند به شماره <۳۷۵۸/۱> و جز اینها و نیز نسخه شماره <۱۲۴۵۲/۲> همین کتابخانه عامه اشاره نمود که در ادامه همین فهرست گزارش تفصیلی از آن ارائه خواهیم داد.

بحث دیگری اینجا مطرح است اینکه عنوان‌های کتاب الأسرار و سرّ الأسرار در گذر زمان (بیش از هزار سال) از سوی کاتبان به تناوب برای همین اثر (متن مفصل) نامگذاری شده است و بر اساس تتبع و تحقیقی که امثال روسکا انجام داده‌اند از طریق مقایسه و مقابله متن

۱. کتابهای دوازده‌گانه رازی در صنعت کیمیا عبارتست از: ۱. المدخل التعليمی، ۲. المدخل البرهانی، ۳. اثبات الصنعة، ۴. کتاب الحجر، ۵. کتاب التدبیر، ۶. کتاب الاکسیر، ۷. کتاب شرف الصنعة، ۸. کتاب الترتیب، ۹. کتاب التداوی، ۱۰. کتاب المحن، ۱۱. کتاب الشواهد، ۱۲. کتاب سرّ الحکماء.

عربی این نسخ با یکدیگر، به این نتیجه رسیده‌اند که از روی نسخه‌های فعلی تشخیص اینکه حقیقتاً کدام نام صحّت دارد (برای متن مورد گفتگو) ممکن نیست، اما در عین حال آنان اذعان داشته‌اند، از آنجا که در نسخه نسبتاً قدیمی کتابخانه گوتینگن (آلمان (کتابت سال ۹۶۸ هـ) نام سرّ الأسرار ثبت شده است، به نظر صحیح ترمی آید که آن نام، دقیق ترمی نماید و از طرفی چون نسخه خطی کتابخانه شهر لایپزیک در آلمان (شماره ۲۱۵) - همچنین است نسخه ۱۲۴۲۵/۲ در کتابخانه آیت الله مرعشی رحمته - مختصرتر از سایر نسخه‌هاست و نام کتاب الأسرار را دارد، در نتیجه حدس زده شده که کتاب الأسرار باید خلاصه‌ای از سرّ الأسرار بوده باشد و البته بنا به نوشته دکتر شیبانی در کتاب مقدمه رازهای صنعت کیمیا، سایر خاورشناسان و زبان شناسان نیز از این نظر روسکا و دیگران تبعیت کرده‌اند و این نظر در بسیاری از کتاب‌ها، نقل گردیده است. باید توجه داشت که در نسخه‌هایی مانند نسخه سرّ الأسرار کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد (شماره ۹۵۳)^۱ رازی خود به مناسبت در آن توضیح داده که قبل از کتاب مذکور، یعنی سرّ الأسرار (متن خلاصه)، کتاب دیگری به نام کتاب الأسرار (متن مفصل) نوشته و مطالب آن را فهرستوار همانجا بر شمرده است، که با نسخه مورد گفتگو (همچنین متن ترجمه فارسی) کاملاً منطبق است و حتی جالبتر اینکه در نسخه سرّ الأسرار کتابخانه جامع گوهرشاد (متن خلاصه) در انجام تصریح شده که: <... باب حلّ لطیف لم نذکره فی کتاب الأسرار> و در نسخه مورد گفتگو (برگ ۲۳ ب): <... فی ماء القلی الذی ذکرناه فی کتاب الأسرار...>؛ به نظر می‌رسد بهترین شاهد بر اینکه متن خلاصه و کم حجم در واقع سرّ الأسرار و متن تفصیلی که نسخه مورد گفتگو نیز نسخه‌ای از آن می‌باشد، کتاب الأسرار خواهد بود و اینکه متن تفصیلی، در نسخه‌ها گاهی با عنوان کتاب الأسرار و زمانی هم سرّ الأسرار نامگذاری شده است، در واقع از اشتباهات کاتبان و مستسخان نشأت گرفته که در برخی موارد با کم و زیاد کردن، تصحیف و تحریف متن، همراه بوده است^۲. باید افزود که نوعاً

۱. یادآور می‌شویم نسخه شماره ۱۲۴۲۵/۲ کتابخانه عامره مرعشیه نیز نسخه دیگری همانند نسخه جامع گوهر شاد مشهد می‌باشد، اما به جهت ناتمام بودن آن، در توضیح فقره مذکور، به نسخه کتابخانه جامع گوهرشاد، استناد جستیم.

۲. این دگرگونی در مقدمه گاهی بسیار عمیق می‌باشد، چنانچه به عنوان نمونه در نسخه شماره <۱۲۴۲۵/۲> همین کتابخانه عامره، به مانند متن تفصیلی (کتاب الاسرار)، کتاب درسه باب تنظیم شده، لیکن در ادامه صحبتی از این بابها نشده است! در حالی که متن خلاصه (سرّ الاسرار) دارای ۳۶ باب به نحو مختصر، اما متن

نسخه‌هایی که آغاز آنها به صورت: <الحمد لله ربّ الأرباب و مسبب الأسباب...> است، متن خلاصه (سرّ الأسرار) و نسخه‌هایی که آغاز آنها به شکل: <الحمد لله حمداً يوافي نعماه و يضاها يفضاله...> است، در واقع متن مفصل می‌باشد که به نام کتاب الأسرار نامیده شده‌اند.

این اثر، همانگونه که اشاره گردید، در سه باب تنظیم گردیده است (نسخه مورد گفتگو فاقد دو باب نخستین): الباب الأوّل فی معرفة العقاقیر؛ الباب الثانی فی معرفة الآلات و الباب الثالث فی معرفة التدابیر. البته گفتنی است که محمد زکریای رازی این باب اخیر (باب سوم) را بسط داده و در هفت قسم به روش‌های تدابیر، پرداخته است:

- القسم الأوّل فی تنظیف الأرواح و تکلیس الأحجار و الأجساد و الأملاح و القشور و الاصداف و الأبقال؛

القسم الثانی فی تشمیع الأرواح و الأکلاس و الأملاح و غیرها؛

القسم الثالث فی تحلیل الأرواح المشمّعة و البوارق و الأکلاس و الأملاح و غیر ذلك؛

القسم الرابع فی تمزیج المحلولات؛

القسم الخامس فی العقد الذی به یكون تمام العمل؛

القسم السادس فی تصعید الأحجار و الأجساد لتقویم الرصاص و غیره؛

القسم السابع فی المیاة المحمّرة.^۱

شایان ذکر است که در گنجینه کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی^۱، تاکنون چهار نسخه، شماره‌های <۳۳۸۶/۹، ۴۲۵۴، ۹۸۱۲، ۱/۱۴۶۴۵>، مورد شناسایی واقع شده است؛ از این میان دو نسخه مهم آن در فهرست نگاری، با عناوین کلی و عام الکیماء، أوراق فی الکیماء یا سرّ الأسرار با مؤلفی ناشناخته معرفی شده است که در حقیقت نسخه‌هایی از کتاب الأسرار محمد زکریای رازی می‌باشد، و نسخه پنجم نیز به شماره <۱۲۴۲۵/۲>، در حقیقت متن خلاصه

مفصل (کتاب الاسرار) دارای سه باب می‌باشد

۱. در برخی نسخ کتاب الاسرار (مانند نسخه ۳۳۸۶/۹ همین کتابخانه عامه) به جای <قسم> به صورت <باب> آمده است و در برخی موارد اندک نیز برخی عناوین متفاوت است؛ برای نمونه: أبواب التکلیس (۶۹ب)، أبواب تصعیدات (۷۵ب)، أبواب التشمیع (۷۷ب)، أبواب التحلیل (۸۹ الف)، أبواب تدابیر المیاة (۹۴ب)، أبواب تدابیر الأحجار (۹۶ الف)، أبواب تدابیر الذّهب و الفضة (۱۰۴ب)، أبواب الخمایر المركبة (۱۰۷ الف) و.... لیکن متن اصلی مطابق می‌باشد.

با عنوان سرّ الأسرار (شامل ۳۶ باب) است که در صفحات بعدی همین نوشتار معرفی خواهد گردید. باید دقت شود که نسخه مورد گفتگو (۳۳۸۶/۹)، در فهرست کتابخانه^۱ با عنوان أوراق فی الکیمیا معرفی شده است و نسبت به نسخه <۹۸۱۲> همین کتابخانه، در حدود شانزده برگ، ناقصی دارد.

ناگفته نماند این اثر، با تصحیح محمدتقی دانش پژوه، در سال ۱۳۴۳ش به چاپ رسیده است و همچنانکه پیش‌تر نیز اشاره گردید، از سوی دکتر مهندس حسنعلی شیانی، به نیکویی، از عربی به فارسی برگردانده شده است که با عنوان کتاب الأسرار یا رازهای صنعت کیمیا در سال ۱۳۴۹ش (تجدید چاپ سال ۱۳۷۱ش) از سوی انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است. این اثر همچنین از طرف یولیوس روسکا به زبان آلمانی و نیز لاتینی^۲ ترجمه و منتشر شده است. در ضمن یک ترجمه (تحت اللفظی) از این اثر (کتاب الأسرار)، با نام ترجمه سرّ الأسرار، به شماره <۸۳۰۲> (۹۱ ب. ۱۶۱) در این کتابخانه عامه نگهداری می‌گردد (رک. فهرست کتابخانه، ج ۲۱، ص ۲۶۲) که آغاز آن چنین است: <سپاس و ستایش مرخدای راعزو جلّ که با نعمت او برابری کند و مانند افضال او بود...>.

آغاز: <بسملة، هذه أوراق من محمد بن زکریا مّا انتخبه بعض الإخوان فأحیبت أن أکتبها لما فیها من الفوائد الحسان و علی الله التکلان؛ باب فی قمری البرانی خذ من الکبریت والزرنیخ أیها شئت مّا شوی وأخرج و خانه و استحقّه بماء ملح أو ماء...>.

انجام: <.... وینعقد نقره حمراء یاقوتیه یقیم مثقاله عشرة آلاف من ... شئت ذهاباً ابریزاً و هذا قولهم عملنا من أربعة و من ستة عشر فأعرفه؛ تمت الرسالة بعون الله تعالی و سلّم تسلیماً کثیراً کثیراً>.

گزارش نسخه: نوع خط: شکسته نستعلیق، نام کاتب: علی اکبر [کرمانشاهی]، تاریخ کتابت: سال ۱۲۶۷ هـ، محل کتابت: دارالخلافه طهران، عناوین و نشانی‌ها: قمرزو مشکى، نوع کاغذ: فرنگی ضخیم آهار مهره، تعداد برگ: ۴۰ گ (۶۸ ب. ۱۰۷)، تعداد سطر: ۱۶ س، اندازه متن کتاب: ۱۲×۱۶/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۲۱/۵ × ۱۷/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای

۱. حسینی اشکوری، احمد، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته، ج ۹، صص ۱۶۷-۱۶۸.

روشن، مجدول ضربی با ترنج و سرترنج؛ عطف: تیماج قهوه‌ای تیره، رقم کاتب: < حرّه العبد الأحقراً قلّ العباد علی أكبر، قبل الظهر یوم الثلاثاء رابع عشر ذی الحجة الحرام سنة ۱۲۶۷ هـ فی دارالخلافه طهران و أنا محبوس حیران و أسأل الله سبحانه الفرج و المخرج من هذا الحبس الظاهری و القيودات الباطنیة بحق محمد و أهل بیته الطیبین الطاهیرین صلوات الله و سلامه علیهم أجمعین أبد الآبدین >.

ویژگی‌های نسخه: برخی عناوین اثر در هامش به رنگ قرمز مایل به صورتی نگارش یافته است، برخی قلم خوردگی‌های مختصر در متن دیده می‌شود. این نسخه در برخی صفحات (همچون برگ ۷۴ الف) تصحیح گردیده است. پیش از آغاز این رساله (بین برگ‌های ۶۷ ب - ۶۸ الف)، یک رساله مختصر و کوچک طبّی و طبیعی از دیده و قلم فهرست‌نگار دور مانده که بدین وسیله استدراک می‌گردد؛ آغاز این رساله طبّی چنین است: < بسمه تعالی، بدایع صنع الله و عجایب خلقه فی تشریح بدن الإنسان أكثر من أن یحصی و من عجایب خلقه تشابه المختلف و اختلاف المتشابه... > و انجام آن نیز چنین است: <... تشعل قنادیلها من غیر اشعال؛ تمّ فتبارک الله أحسن الخالقین و الحمد لله ربّ العالمین >. توضیح این نکته ضروری است که در فهرست‌نگاری پیشین، قبل از اینکه این مجموعه را شماره‌گذاری نمایند، تنها با اتکا به شماره‌گذاری مغلوط قدیمی، اقدام به درج همان شماره برگ‌ها در فهرست شده است که به جهت احتراز از اشتباه، این مجموعه از نو شماره‌گذاری گردیده و در دوره اصلی فهرست کتابخانه، نیز اصلاح گردید.

منابع پژوهش: نجم‌آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۲۲۸-۲۲۹ و ۲۶۰-۲۶۱؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۴، صص ۳۳۲-۳۳۳؛ صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، ص ۱۳؛ بروکلیمان، کارل، تاریخ الادب العربی، القسم الثانی، ۳-۴، صص ۶۸۹-۶۹۰؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. IV, pp. 279-280; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 270.

شماره ردیف: <۲>

شماره نسخه: <۴۲۵۴>

نام اثر: نسخه دیگر از کتاب الأسرار (۲)

آغاز: <بسملة، کتابی هذا وأتحفته بمالم أتحف به أحداً من الملوك والأمرأ ویشبت له علم الصنعة بما یستغنی به عن جمیع کتبی فی هذا المعنی وسأتحفته بکتاب و خبر لطیف ... بما أودعت من التدايیر درجةً درجةً على رأس الكور... فحرام على کلّ من وقع إليه کتاباً أن نعیره ... وأدخلته فی جملتنا لما شرحت ما سرية القدماء من الحكماء مثله أغاد تيمون وهرمس و أنطوس و... وأستاذنا جابر بن حیان، بیض الله وجهه ... أجمع هذا کله فی کتاب واحد ... و کتابنا هذا یشتمل على معانٍ ثلثة، القول الأول فی العقاقیر...؛ القول الثانی فی الآلات...؛ القول الثالث فی التدايیر وهو سبعة أقسام، الأول فی تنظیف الأرواح و...؛ معرفة العقاقیر و أكاسیر، هذه الصنعة ثلثة أشياء: ترابية و نباتية و حیوانية ...>

انجام: <... (۱۰۲ الف) باب تصعید الأجساد والأحجار، اعلم أن تصعیداً هذه الجواهر...؛ الثانی: أن تمازج الأرواح کیف شئت... الأسفل بالسحق و تصعده أبداً حتی یصعد کله و أمّا ...> افتاده.

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق، تاریخ کتابت: سده ۱۰هـ عنوان ها و نشانی ها: مشکى، نوع کاغذ: شرقی نخودی، تعداد برگ: ۱۰۲گ، تعداد سطر: ۱۲س، اندازه متن: ۸/۵×۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۹×۱۳/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج حنایی، مجدول.

ویژگی های نسخه: مقدمه نسخه مورد گفتگو با سایر نسخ متفاوت است و از پایان هم فاقد ابواب بعد از <باب تصعید> می باشد و ساقط گردیده است. این نسخه در فهرست نگاری نخستین با عنوان سرّ الأسرار از مؤلفی ناشناخته معرفی گردیده بود که بدین وسیله تصحیح و استدراک می گردد. برخی عناوین مانند <باب>ها در این نسخه به <القول> تبدیل شده است. این نسخه نفیس در حاشیه تصحیح گردیده و در برخی برگ ها هم حاشیه نویسی دارد. در آغاز نسخه از این اثر با عنوان سرّ الأسرار یاد شده و بر اساس توضیحاتی که ذیل نسخه نخست این اثر پیش تر از نظر گذشت، این نام صحیح به نظر نمی رسد. آثار رطوبت دیدگی نسبتاً زیادی بر لبه برگ های نسخه قابل مشاهده است، ولی متن خواناست و آسیب چندانی ندیده است. در برخی برگ های میانی نسخه تملک <آقاحسین پسر جناب ...> همراه

مهریضی شکل <یاحسین بن علی> دیده می شود که البته در چند جا متن آن محو شده است. مهر و امضای مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله در آغاز و انجام نسخه مشاهده می شود. لبه برخی از برگ های آغازین و انجامین نسخه اندکی آفت دیده است.

•••

شماره ردیف: <۳>

شماره نسخه: <۹۸۱۲>

نام اثر: نسخه دیگر از کتاب الأسرار (۳)

آغاز: <بسملة، الحمد لله رب العالمين والصلوة... قال محمد بن زكريا حرام على من دفع إليه هذا الكتاب أن يعبره من ليس منا أو المنكر أو يطّلع العامة على ما فيه أو فاسقاً... وأدخله في عملنا لما شرحنا فيه ما سربه القدماء من الفلاسفة مثل أعاذيمون وهرمس و... وكتابی هذا مشتمل على معرفة معان ثلاث: معرفة العقاقير، معرفة الآلات، معرفة التدايب؛ الباب الأول في معرفة العقاقير و هي ثلاثة ترابية و نباتية و حيوانية...>

انجام: <... ينعقد نقرة حمراء ياقوتية يقيم مثقاله عشرة آلاف مثقال من أى جسد ذهباً ابريزاً وهو قوهلم عملنا من أربعة و من ستة عشر و يقيم مثقاله تأتى مثقال بلور ياقوتاً أحمرأ إذا دبّرته على التدبير المقدم ذكره والله العالم والله تعالى أعلم.>

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، تاریخ کتابت: سال ۱۰۹۲ هـ عنوان ها و نشانی ها: مشکى، نوع کاغذ: فرنگى نخودى، تعداد برگ: ۶۵، تعداد سطر: ۱۸، اندازه متن: ۱۵×۱۰ سانتیمتر، اندازه جلد: ۲۱/۵×۱۶ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه ای باترنج ضربی زمینه گل و بوته؛ رقم کاتب: <قد تمّ الكتاب بعنوان الملك الوهاب فى شهر صفر المظفر سنة ۱۰۹۲ هـ.>

ویژگی های نسخه: این نسخه فاقد بخشی از مقدمه و باقی نانوشته است. باید افزود این نسخه در فهرست نگاری نخستین با عنوان عام **الکیمیاء** معرفی شده بود. این نسخه در حاشیه تصحیح شده و حاشیه نویسی به خط شکسته نستعلیق و با نشان های <۹۲> و <منه> به نقل از خود مؤلف دارد. ضمناً برخی مطالب هم بعدها با مداد در هامش برخی اوراق افزوده شده است. عناوین اصلی و فرعی این اثر به خط نیکوی نسخ در هامش آمده است. در آغاز نسخه این کتاب با خودکار آبی به نام **فجر الطب** از محمد بن زکریای رازی دانسته شده است!

۱. مانند نسخه نخستین است، لیکن اندکی اختلاف در برخی واژه ها مشاهده می شود.

گویا براساس یادداشت کم رنگی که در برگ آغازین نسخه بوده و در آن آمده <کتاب فی الطب> که سرکش کاف <زکریا> و <فی> مجموعاً توهم واژه <فجر> را برای نگارنده آن نام به وجود آورده است! در برگ آغازین، مطالبی پراکنده در کیمیا با مداد نوشته شده و از <ابراهیم بن اسماء> و <فاطم بن زهر> در آن‌ها یاد شده است. بر فراز برگ‌های نخستین، دو مهر بیضی شکل بسیار کم رنگ (محو شده) گویا: <المکی بن سید نصرالله> نیز دیده می‌شود.

•••

شماره ردیف: <۴>

شماره نسخه: <۱/۱۴۶۴۵>

نام اثر: نسخه دیگر کتاب الأسرار (۴)

آغاز: <بسملة، قال أبو بکر محمد بن زکریا الرازی، الحمد لله حمداً یوافی نعماءه ویضاهی إفضاله و صلی الله علی خیرته من خلقه و أفضل بریته محمد عبده و رسوله و علی آله الطیبین الطاهرین ... إن الذی دعانی إلی تألیف هذا الكتاب مسئله شات من تلامیذی من أهل بخاری یقال له محمد بن یونس عالم بالریاضیات ...، باب معرفة العقاقیر، العقاقیر ثلثة أنواع: ترابی و نباتی و حیوانی ...>

انجام: <... (۱۰ب) باب صفة العقاقیر و هی نوعان أجساد و غیر أجساد ...، ذکر العقاقیر الحیوانیة ...، و الدم و اللبن و الصوف و القرن و البیض و البول و أصلها کلها الشعر، ثم الدماغ ثم البیض ثم القحف ثم الدم و ...> ناتمام.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: [علی]، تاریخ کتابت: سال ۱۰۶۲ هجری و نشانی‌ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی ضخیم نخودی، تعداد برگ: ۶گ (۵ب - ۱۰ب)، تعداد سطر: ۱۷س، اندازه متن کتاب: ۱۵×۹/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۲۱×۱۵/۵ سانتیمتر، نوع جلد: مقوایی با روکش کاغذی بنفش فرسوده.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه فقط مشتمل بر چند برگ آغازین کتاب الأسرار می‌باشد و باقی برگ‌های آن افتاده است! در هامش این نسخه، مطالبی در علم کیمیا آمده است که گویا رساله‌ای مستقل باشد. پیش از آغاز نسخه پنج برگ حاوی فوایدی پراکنده در کیمیا مشاهده می‌گردد. در آغاز تملک <شیخ عبدالحسین> با مهر بیضی <... ذکر الله علی کل حال>، همچنین مهر بیضی <عبدہ الراجی حاجی محمد> بر برگ <۳ الف> دیده می‌شود. آثار رطوبت دیدگی مختصری بر لبه برگ‌های نسخه دیده می‌شود.

•••

شماره ردیف: <۵>

شماره نسخه: <۷۸۳۶>

نام اثر: الاکلیل = کتاب الاکلیل

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: دستوراتی طبی و بهداشتی برای سلامتی و حفظ الصحّة بدن انسان درپانزده باب است. بنابر مصادر موجود و در دسترس، در سرچشمه‌ها نسخه دیگری از این اثر گزارش نشده است، چنانکه نه بروکلیمان در تاریخ ادبیات عرب و نه سزگین در تاریخ نگارشهای عربی و نه حتی مرحوم دکتر محمود نجم آبادی در مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی نسخه‌ای معرفی نشده است و به نظر می‌رسد این اثر و نسخه منحصر بفرد بوده که از این نظر بسیار حائز اهمیت می‌باشد. عناوین ابواب پانزده گانه این اثر، عبارتند از:

الباب الأوّل فی السواک والسفوفات فی کلّ فصل (۳ب)؛

الباب الثانی فی الحمام و منفعتہ و وقت الحاجة إليه و ما یدبرّ به فی کلّ وقت (۷ الف)؛

الباب الثالث فی الصولجان و الطبطاب و منفعتهما و المضرّة فی الإكثار منهما (۱۰ب)؛

الباب الرابع فی البخور و أنواعه و انتفاع البدن به و بأنواع الطّب من کلّ فنّ (۱۱ب)؛

الباب الخامس فی الأکل و مقداره و ما یجب أن یعقب و یضادّ فی کلّ طعام (۱۲ب)؛

الباب السادس فی القیلولة و النوم و حاجة البدن إليهما و منفعتہ بهما و المضرّة بترکه

(۱۴ب)؛

الباب السابع فی الشراب و کمیتہ و ما یشرّب من کلّ صنف منه و ما یثقل به صاحب کلّ

مزاج علیه (۱۶ الف)؛

الباب الثامن فی الفواکه و ما یتناول بعقب أکل کلّ صنف منها لدفع عوارضها (۱۷ الف)؛

الباب التاسع فی الجماع و المنفعة منه و المضرّة من الولوع به سبب العضو الرئیس (۲۳ب)؛

الباب العاشر فی الموسیقار و سبب ترکیبه (۲۶ الف)؛

الباب الحادی عشر فی ذکر اللباس و أنواعه فی کلّ حين ... (۲۸ب)؛

الباب الثانی عشر فی الفصد و الحجامة و العلق (۳۰ الف)؛

الباب الثالث عشر فی الجوارشونات و المعجونات و السفوفات النافعة لأنواع العلل

(۳۳ ب)؛

الباب الرابع عشر فى الأدوية والمعجونات و السفوفات المسهلة النافعة لكل فصل و حين

(۳۶ ب)؛

الباب الخامس عشر فى الأدوية النافعة القامعة للسموم القائلة مما يؤخذ قبلها و بعدها

(۳۸ ب).

آغاز: >بسملة، قال أبوبكر بن محمد بن زكريا الرازى إن الأرواح البسيطة هى مألوفة غير متنافرة عن إشكالها إلا بالقوالب الجسمانية ... فأول ما نبدأ به مما يأتى شرحه و بيانه من ذلك، السواك، دخول الحمام ... و الحجامة و ذاك إتنى أشرح الجميع ... و قد سميت هذا الكتاب كتاب الأكليل، أعان الله على مقصدى، فيه عوناً يبلغ المحبة و السلامة و العافية بمنه و حسن توفيقه ...، الباب الأول نذكر فيه السواك و منفعتة و الأشجار التى تتخذ منه المساويك فى كل فضل ...<

انجام: >... و حب الغار من كل واحد جزء و يدق ناعماً و يعجن بالعسل الشربة منه ميثقال بماء فاتر على الريق، تم كتاب الأكليل و الحمد لله حق حمده و صلوته على خير خلقه محمد و آله الأكرمين و سلامه.<

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ مُعرب (عناوين ثلث)، نام كاتب: ابوالبركات حكيم، تاريخ كتابت: سال ۹۵۶ هـ محل كتابت: [رى] آستانه حضرت عبدالعظيم الحسنى عليه السلام، عناوين و نشانى ها: قرمز و مشكى، نوع كاغذ: شرقى ضخيم نخودى، تعداد برگ: ۴۱ س، تعداد سطر: ميانگين ۱۱ س، اندازه متن كتاب: ۱۶/۵ × ۱۴/۵ سانتيمتر، اندازه جلد: ۲۴ × ۱۸/۵ سانتيمتر، نوع جلد: تىماج مشكى با ترنج ضريبى زمينه گل و بوته و نگاره هاى اسليمى؛ رقم كاتب: >كتبه الفقير إليه سبحانه و تعالى أبو البركات الحكيم، غفرله، و وافق الفراغ من نسخه فى ظهر الاثنيين رابع شهر رجب المرجب سنة ۹۵۶ در آستانه متبركه حضرت عبدالعظيم عليه التحية و السلام، اين نسخه تمام شد.<

ویژگی های نسخه: نسخه ای است بسیار نفیس و ارزنده که به نظر می رسد منحصر بفرد بوده باشد. این نسخه با نسخه ای که در زمان کتابت (۹۵۶ هـ) موجود بوده، مقابله گردیده است و همچنانکه در پایان کتاب چنین آمده است: >قوبل بحسب الجهد و الطاقة<. این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده و حاشیه نویسی مختصری با نشان <۱۲> دارد. آثار رطوبت

دیدگی بر لبه برخی اوراق مشاهده می شود که البته آسیبی به متن وارد نشده است. روی آغازین برگ نسخه، تملک <محمدزمان بن عطاء الله حسینی طیب> در سال ۱۰۴۴ هـ در دارالسلطنه قزوین، همراه مهر هشت گوش <عبده محمدزمان الحسینی> و نیز هدیه (هبه) این نسخه به فرزند خویش <محمد مومن> آمده است؛ همچنین مهر هشت گوش کاتب نسخه با عبارت <العبد ابوالبرکات>، که در انجام نسخه نیز تکرار شده همراه مهری گرد با متن <الفقیر الی الله الغنی... شهاب الدین علی الحسینی> دیده می شود. در برگ آغاز همچنین ابیاتی در مدح امیرالمؤمنین علی علیه السلام از میرقانعی کاشی با این مطلع:

یا حیدر صقدر تو شه آگاهی مثل تو کسی نیست تو سرّ الهی

آمده است. در انجام نسخه نیز، تسیحاتی مختصّ انبیاء علیهم السلام با تاریخ دهم محرم الحرام سال ۹۵۹، نیز تعویذی برای فتح اللسان به انضمام یک رباعی با مطلع:

سال وفال و حال و مال و اصل و نسل و تخت و بخت

بادت اندر پادشاهی برقرار و بردوام

آمده که در ماه رجب ۹۵۷ نگارش یافته است.

منابع پژوهش: سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریشه، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، ص ۴۰۶؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، ص ۲۷۳؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, p. 292.

•••

شماره ردیف: <۶>

شماره نسخه: <۶۶۷/۴>

نام اثر: *برء الساعة = کتاب برء الساعة*

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتاب طبّی موجز متداول و مشهوری در ۲۳ باب (در برخی نسخ ۲۴ باب) در درمان سریع بیماری ها است که به نام ابوالقاسم عبدالله بن ابوعلی محمد بن یحیی عبیدالله بن یحیی بن خاقان وزیر منصور، تألیف گردیده و سال نگارش آن هم بنا بر گفته نجم آبادی، بین

سال‌های ۳۱۲-۳۱۳ هـ. بوده است و چنانکه تاریخ مذکور صحیح بوده باشد با توجه به تاریخ وفات قطعی رازی در سال ۳۱۱ هـ. برای وی صحت نخواهد داشت. برخی براین عقیده‌اند که براء الساعه آخرین کتابی است که رازی از خامه خود بیرون داده و براین مبنای چنانکه اسم اثر نیز گواه است، براء الساعه نخب تجاربِ طبّی تمامی عمر رازی خواهد بود.

رازی در مقدمه اثر (نسخه مورد گفتگو فاقد مقدمه) می‌گوید: <در محضر وزیر (فخرالدین) بودم و عدّه زیادی از اطباء و متطببین که آمد و شد می‌نمودند از طبّ و طبابت سخن می‌راندند و هر کدام به میزان علم و دانش خود در معالجه مریض گفتگو می‌کردند؛ وزیر دریافت که علل بیماری مدتها جمع می‌شود و ممکن است آنرا برطرف گردد، اطبایی که در آنجا حضور داشته تعجب کردند برای آنکه منظور آنها از آمد و شد به نزد بیمار را برای اخذ چیزی می‌دانستند؛ لذا وزیر از من سؤال نمود که آیا ممکن است کتابی تألیف کنی که جمیع بیماری‌ها را در آن واحد بهبودی دهد؟ من هم به منزل مراجعت نموده و این کتاب را تألیف و نام آن را براء الساعه نهادم و آن مثل کتاب السردر صنعت طبّ است، چرا که در این کتاب جمیع دستوراتِ طبّی و بیماری‌هایی را که در آن واحد فوری معالجه می‌شوند از فرق تا قدم ذکر نمودم.>

ابواب ۲۳ گانه اثر (برخی نسخ دارای ۲۴ باب و نسخه مورد گفتگو نیز فاقد دو باب اخیر) عبارتند از:

- الباب الأوّل فی الصداع (درد سر)، الباب الثانی فی الشقشقیه (درد شقشقیه)، الباب الثالث فی الصرع (غش)، الباب الرابع فی الزکام (زکام و نزله)، الباب الخامس فی هیجان العین (درد چشم)، الباب السادس فی وجع الأسنان (درد دندان)، الباب السابع فی قطع الأسنان (تدبیر کردن آسان دندان بدون استفاده از کلبتین)، الباب الثامن فی البخر (بدبوئی دهان)، الباب التاسع فی الخوانیق (خنّاق)، الباب العاشر فی العلق (چسباندن زالوبه حلق)، الباب الحادی عشر فی الطنین فی الأذن والذوی (امراض گوش)، الباب الثانی عشر فی الرعاف (خون آمدن بینی)، الباب الثالث عشر فی القولنج، الباب الرابع عشر فی البواسیر، الباب الخامس عشر فی النواصیر، الباب السادس عشر فی الجراحات العتیقه، الباب السابع عشر فی الجراحات الطریقه، الباب الثامن عشر فی وجع الأعضاء، الباب التاسع عشر فی خروج المقعد،

الباب العشرون فی الخلفة (بدبوشدن دهان روزه دار)، الباب الحادی والعشرون فی عرق النسا، الباب الثانی والعشرون فی الجرب، الباب الثالث والعشرون فی حرق النار، والباب الرابع والعشرون فی الاعتناء والتعب (خستگی).

باید توجه داشت که نظر به اهمیت اثر نزد اطباء و نیز موجز بودن، فراوان تکثیر گردیده است لذا امروزه نسخه های متعددی از آن در کتابخانه های داخلی و خارجی بر جای مانده است. این اثر نخستین بار در مجله مشرق (بیروت)، ش ۶ (۱۹۰۲م)، صص ۳۹۵-۴۰۲، سپس در سال ۱۲۸۸هـ به اهتمام میرزا سید محمد رضی طباطبایی سمنانی (جدّ اعلاّی دکتر صحت طباطبایی) در تهران و همچنین سال ۱۹۳۶ در قاهره و نیز در سال ۱۳۳۳ش با عنوان کتاب البرء الساعة یا معالجات فوری در اصفهان (با ترجمه فارسی) و سرانجام در سال ۱۳۳۴ش به همراه کتاب من لا یحضره الطیب رازی در تهران به چاپ رسیده است. این اثر همچنین به زبان های دیگر ترجمه شده که از آن جمله ترجمه های فارسی آن است، رساله تحفه شاهی ترجمه میرزا سید احمد بن محمد حسین شریف تنکابنی، حکیم باشی فتحعلی شاه قاجار که با افزودن ۷ باب دیگر آن را به ۳۰ باب رسانده است؛ باید افزود که ترجمه تنکابنی در سال های ۱۲۹۷هـ (تجدید چاپ سال های ۱۳۰۴ و ۱۳۱۷هـ) در تهران به چاپ رسیده است؛ از این اثر همچنین نسخه ای خطی در این کتابخانه بزرگ به شماره <۹۵۳۷> نگهداری می شود. ترجمه اثر به زبان اردو از سوی قطب شاه در سال ۱۳۰۸هـ / ۱۸۸۹م در لکنهو، ترجمه فرانسوی آن همراه متن عربی توسط پطرس گیگ^۱ در سال ۱۹۰۳م با عنوان معالجه در یک ساعت^۲ در مجله Janus (پاریس)، ش ۸، صص ۳۶۳-۳۷۰، ۴۱۱ و ۴۱۸ به چاپ رسیده است. یادآور می شویم چند ترجمه فارسی از برء الساعة در همین کتابخانه عامه به شماره های <۷۴۰۹/۴>، <۸۴۳۵/۶> و <۱۰۰۱۷/۴> موجود است که مترجمان آن ها شناخته نشده است.

گفتنی است که متن کامل این اثر، از سوی سید رضی الدین علی بن موسی، حسنی حلی مشهور به <ابن طاووس> (د. ۶۶۴هـ) در کتاب امان الأخطار گنجانده شده است.

آغاز: <بسملة، قال محمد الزکریا الرازی، علیه الرحمة والغفران: ولما یکن برء فی الساعة ذکرت عضواً أو ترکت عضواً ما یکن براءه فی ساعة واحدة فن ذلک الصداع من مقدم الرأس و

¹ P. Guigues.

² La guerison a une heure.

ما یلی الجبهة فإن ذلك من فصل الدم، علاجه...>.

انجام: >... عرق النساء، النساء هذه علة عظيمة كثير الخطر يتلف بينهم الخلق لقله معرفتهم بها... علاجه أن يؤخذ صبر سقوطری وإهليلج أصفر والسورنجان... الجرب يحرق اللفت إلى أن صار ماداً...> افتاده.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: [سیف الدین محمود بن محمد مقیم طیب گیلانی الاصل تبریزی المسکن (۷۶ب)]، تاریخ کتابت: [سال ۱۱۱۹هـ.]، محل کتابت: [دار الارشاد اردبیل]، عناوین و نشانی‌ها: قرمز، نوع کاغذ: فرنگی نخودی، تعداد برگ: ۴گ (۷۶ب - ۷۹ب)، تعداد سطر: ۱۷س، اندازه متن کتاب: ۱۲×۵/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۷/۵×۱۱ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای روشن (یک لایی) مجدول با ترنج و سرترنج ضربی زمینه گل و بوته و نگاره‌های اسلیمی.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح شده است؛ در هامش برخی برگ‌ها، ابیاتی به زبان فارسی با مطلع:

نمی گردد مگر در صیدگاه دل شکار من
نمی دانم بهر جانب چومی تازد سوار من
آمده است که قاعدتاً به همراه سایر اشعار نگاشته شده در لابلاهای برگ‌ها و هامش این نسخه، طبیعتاً بایستی در فهرست نگاری کتابخانه مورد توجه قرار می‌گرفت. رطوبت دیدگی اندکی بر فراز و لبه‌های زیرین برگ‌ها قابل مشاهده است. در انجام نسخه چند مهر بیضی شکل با سجع <رضاقلی>، <محمود بن محمد بن هادی> که ممکن است کاتب نسخه باشد، و یک مهر ناخوان دیگر دیده می‌شود. در هامش برگ انجام نیز بخشی از دعای توسل با آغاز: <اللهم انی أسئلك وأتوجه إليك بنبیك نبی الرحمة محمد ﷺ...> آمده است که البته باقی دعا به جهت افتادگی انجام نسخه، افتاده است. پس از اتمام رساله، بین برگ‌های <۸۰ الف> - ۸۸ب > تاریخ تولدهای زیاد، فوائد تاریخی و نیز ابیاتی نغز به زبان‌های فارسی و ترکی آمده که قابل توجه و بررسی است.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۸۴؛ نجم‌آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۱۵۲-۱۵۸ و ۳۱۶-۳۱۷؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۳، صص ۳۸۸-۳۸۹؛ مشار، خان‌بابا، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، ج ۱،

صص ۱۲۷۷-۱۲۷۸؛ صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل التراث العربی المطبوع، ج ۳، ص ۱۰؛ بروکلیمان، کارل، تاریخ الادب العربی، القسم الثانی ۳-۴، صص ۶۸۸-۶۸۹؛ Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, pp. 284-285; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, pp. 269-270 & Vol. I, Supp., pp. 419-420.

•••

شماره ردیف: <۷>

شماره نسخه: <۷۰۳۶/۴۸>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۲)

آغاز: >بسملة، الحمد لله رب العالمین و صلواته علی خیر خلقه محمد وآله أجمعین، هذا كتاب... قال أبو بكر كنت عند الوزير أبي القسم ابن عبد الله، فجرى بحضرتة ذكر شىء من الطبّ ويحضره جماعة ممن يدعيه فيكلم كل واحد منهم في ذلك بمقدار ما بلغ علمه حتى يتم براء العليل فسمع جماعة كلامه من حضر من المتطببين كل ذلك يريدون به كثرة الذهاب والمجي إلى العليل واحد المشى منه فعرفت الوزير أن من العليل ما يجتمع في أيام ويبرأ في ساعة واحدة فتعجبوا من ذلك فسألني الوزير أن أؤلف فيه كتاباً يشتمل على جميع التي يبرأ في ساعة فبادرت إلى منزلي وعملت هذا الكتاب واجتهدت فيه وسميته كتاب براء الساعة وهو مثل كتاب السرفى الصنعة لأن هذا الكتاب هو دستور الطبّ...<

انجام: >.. فى الإعتناء والتعب قد يكون الرجل...، علاجه أن يأخذ ماءً حاراً شديد الحرارة فيطرح فيه كَفّ ملح ويضع أطرافه فيه ساعة فإنه يسكن فى الوقت وإذ قد بينا على قصدنا إليه فنقول لا حول ولا قوة إلا بالله العلى العظيم.<

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سده ۱۱هـ عناوین و نشانی ها: مشکى، نوع کاغذ: فرنگى نخودى، تعداد برگ: ۲گ (۳۲۳ الف ۳۲۴ ب)، تعداد سطر: ۲۴س، اندازه متن کتاب: ۱۰/۵×۲۲ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۸/۵×۳۱ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای روشن، ضربی، مجدول، دارای ترنج و سرترنج زمینه گل و بوتّه و نگاره‌های اسلیمی.

ویژگی های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح شده است. مختصری از آثار طوبت دیدگی برفراز برگ‌ها قابل مشاهده است.

•••

شماره ردیف: <۸>

شماره نسخه: <۸۷۲۰/۵>

نام اثر: نسخه دیگری از بیره الساعه (۳)

آغاز: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

انجام: <... فی الماء الحارّ الشديدة الحرارة ویتربک فیہ أطرافه ساعة فاتہ یسکن الحال دواء؛ ألفه أندروماخس حبّ الفار حنطباناً مرقسط من کلّ واحد ستّة ...، السوداوی نصف مثقال و الاختلاط الدهن مثقال ولاسترخاء الأعصاب أربعة مثاقیل؛ تمت وبالیمین والبرکت عمّت>.
گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: [سال ۹۴۲هـ (۱۳ الف)]، عناوین و نشانی‌ها: مشکی، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک، تعداد برگ: ۵ گ (۸۰ ب - ۸۴ الف)، تعداد سطر: ۱۹ س، اندازه متن کتاب: ۵/۵ × ۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۷ × ۱۰/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج دور و بدون لایی؛ زرشکی روشن، مجدول با عطف تیماج قهوه‌ای روشن.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده و نسخه بدل‌ها بانشان <خ> درج شده است. حاشیه نویسی اندکی نیز دارد. در انجام نسخه نقل قول‌هایی از برخی اطباء حکمای یونان باستان از جمله جالینوس آمده است، از جمله عبارات: <قال جالینویس، الحركة المعتدلة قبل الاغتذاء من أعظم الخیرات فی حفظ الصّحة و ترک الحركة والدعة بعده من أعظم الآفات> و <قال جالینوس، علیک من الطعام ما حدث و من الشراب ما اعتق>.

•••

شماره ردیف: <۹>

شماره نسخه: <۱۱۸۶۷/۵>

نام اثر: نسخه دیگری از بیره الساعه (۴)

آغاز: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

انجام: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سال ۱۰۳۸هـ
عناوین و نشانی‌ها: قرمز و مشکی، نوع کاغذ: شرقی نخودی ضخیم، تعداد برگ: ۴ گ (۱۰۸ ب - ۱۱۱ الف)، تعداد سطر: متعدد، اندازه متن کتاب: ۸ × ۱۶/۵ سانتیمتر، اندازه جلد:

۱۳/۵×۲۳/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای، مجدول باترنج، سرترنج و لچک ترنج گل و برگ زمینه زرین با طرح اسلیمی؛ عطف تیماج آجری.

ویژگی‌های نسخه: بخش فرودین برگ‌ها آثار رطوبت دیدگی مشهود است. این رساله در ضمن نسخه‌ای (= مجموعه نفیسی) درج شده که مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله، همچون تعدادی نسخه‌های دیگر، در مقابل انجام نماز و روزه استیجاری، خریداری نموده‌اند و این عشق شدید در حالی بوده که به جهت تهیه آن حتی از غذای حداقلی نیز چشم پوشی نموده و چنانکه در عبارات ذیل هویدا است برای رسیدن به این نسخه‌ها حتی گرسنگی رانیز برجان می‌خریده‌اند تا این نسخه‌ها از سوی اجانب، بخصوص انگلیسی‌ها، غارت نشود!

رحمت و رضوان الهی بر او باد که با ایثار وجود خویش، این مواریث عظیم اسلامی - شیعی را با مشقت تمام و بذل جانش، گردآوردی کرد و به نسل‌های آینده اهدا نمود؛ دستخط آن مرحوم روی برگ آغازین این مجموعه چنین ثبت شده است: > بسمه تعالی، مجموعة طيبة فيها براء الساعة لمحمد بن زكريا المتطبب الرازي و رسائل أخرى اشتريتها في كربلاء المشرفة بثلاث رويايات ولم أملك يومئذ درهماً فأجرت نفسي الصلوة لأخى المرحوم الحاج مهدي الطهراني ستة أشهر، حرّره شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي في حالة الجوع لم أتعش البارحة ولم أتغذ بعد، سنة ۱۳۴۱هـ.

•••

شماره ردیف: <۱۰>

شماره نسخه: <۱۲۶۵۷/۱>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۵)

آغاز: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

انجام: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق و شکسته نستعلیق، نام کاتب: محمد قاسم بن غلامعلی طیب، تاریخ کتابت: نیمه سده ۱۱هـ عناوین و نشانی‌ها: مشکی، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک، تعداد برگ: ۳گ (۱۰ب - ۱۲الف)، تعداد سطر: مورّب و چلیپا (حدوداً ۳۰ سطری)، اندازه متن کتاب: ۸/۵×۱۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱×۱۹ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج زرشکی، مجدول به ترنج و سرترنج ضربی زمینه گل و بوتّه؛ رقم کاتب: <تم بالخیر علی أفقر عباده الله إلى

معبوده، محمد قاسم ابن غلام علی الطیب، حامداً لله تعالی مصلياً على رسوله وآله مسلماً
مستغفراً، اللهم اجعله خالصاً لوجهك الكريم.

ویژگی های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است. لبه های برگ ها اندکی
رطوبت دیده است، البته متن آسیب چندانی ندیده است.

•••

شماره ردیف: <۱۱>

شماره نسخه: <۱۴۳۶۲/۱۱>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۶)

آغاز: ... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸.

انجام: <... علاجه أن يبيل الأعضاء بماء الملح الحار فيبراً والله الموفق>.

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سده ۱۱ هجری و
نشانی ها: قمری، نوع کاغذ: شرقی، تعداد برگ: ۳ گ (۵۱ ب. ۵۳ الف)، تعداد سطر: ۱۷ س،
اندازه متن کتاب: ۵×۸ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۳×۱۹/۵ سانتیمتر، نوع جلد: مشع (گالینگور)
مشکی، عطف و گوشه چرم زرشکی.

ویژگی های نسخه: عبارات نسخه در متن و حاشیه نگارش یافته است. در پایان رساله،
فایده ای در موضوع <قدر> از میرسید شریف جرجانی نقل شده است.

•••

شماره ردیف: <۱۲>

شماره نسخه: <۱۵۰۱۴/۶>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۷)

آغاز: ... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸.

انجام: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ خفی، نام کاتب: خضر غریب [برگ ۲۳۳]، تاریخ کتابت:
سده ۱۳ هجری و نشانی ها: مشکی، نوع کاغذ: فرنگی، تعداد برگ: ۲ گ (۲۴۰ ب. -
۲۴۱ ب)، تعداد سطر: ۲۹ س، اندازه متن کتاب: ۱۰×۱۶ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۴×۲۱ سانتیمتر،
نوع جلد: تیماج زرشکی فرسوده.

ویژگی های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است و اندکی حاشیه نویسی نیز دارد. روی دو برگ نسخه آثار رطوبت دیدگی مشاهده می گردد. پس از رساله دو مهر بیضی ناخوانا آمده است.

•••

شماره ردیف: <۱۳>

شماره نسخه: <۱۵۴۳۶/۳>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۸)

آغاز: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

انجام: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سده ۱۳هـ عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ: فرنگی، تعداد برگ: ۳ گ (۲۱۱ ب. ۲۱۳ ب)، تعداد سطر: ۲۲ س، اندازه متن کتاب: ۹×۱۴ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۵×۲۲ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج مشکی. ویژگی های نسخه: در حاشیه تصحیح گردیده و دارای اندکی حاشیه نویسی است. در پایان رساله، چند دستورالعمل پزشکی آمده است.

•••

شماره ردیف: <۱۴>

شماره نسخه: <۱۵۵۶۴/۷>

نام اثر: نسخه دیگری از براء الساعة (۹)

آغاز: <... مانند نسخه شماره ۷۰۳۶/۴۸>.

انجام: <... فی طرح فيه كَفّ مليح ويضع أطرافه في ساعة فاتنه يسكن في الوقت وإذا أتينا على ما قصدناه إليه فيقول لاحول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم، مجرب>.

گزارش نسخه: نوع خط: شکسته نستعلیق، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سده ۱۳هـ عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی، تعداد برگ: ۶ گ (۱۴۶ ب. ۱۵۱ الف)، تعداد سطر: ۱۲ س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱×۱۶/۵ سانتیمتر، نوع جلد: دورو تیماج (برون قهوه‌ای ضربی مجدول و درون قرمز). ویژگی های نسخه: حاشیه نویسی اندکی با نشان <۱۲> دارد.

•••

شماره ردیف: <۱۵>

شماره نسخه: <۸۷۵۹/۳>

نام اثر: **التجارب = کتاب التجارب**

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی با عناوین <شکت امراة، شکی رجل...، أمرها، أمره، قال و...> در باب تجارب علم پزشکی است که در ۳۱ <فصل> یا <باب> و تمامی آن فصول هم در درمان بیماری هاست. بر پایه مقدمه نسخه کتابخانه ملی ملک در تهران (شماره ۴۵۷۳) شاگرد رازی، هنگامی که از رازی سؤال‌هایی پزشکی می‌شده است، می‌شنیده و به همراه جواب رازی یادداشت می‌نموده است، گو اینکه هم‌آن را جمع‌آوری نموده است. کتاب التجارب اثری است بسیار نفیس و کم نسخه که بر اساس یافته‌های دکتر فؤاد سرگین، تاکنون تنها ۴ نسخه از این اثر در فهرست‌های کتابخانه‌های جهان گزارش شده است. باید افزود که نسخه مورد گفتگو، به لحاظ قدمت در ایران دومین نسخه بعد از نسخه کتابخانه ملی ملک (با کتابت ۱۰۰۴ هـ و تنها با دو سال تأخیر در تاریخ استنساخ) و سومین نسخه مهم در سطح کتابخانه‌های جهان است. باید دانست که این اثر مهم، در فهرست‌نگاری نخستین از قلم افتاده و اینک برای نخستین بار، در این کتاب‌شناسی، معرفی می‌گردد^۱.

عناوین ابواب این اثر ارزشمند (نسخه مورد گفتگو فاقد باب بیستم به بعد) چنین است:

۱. باب فی الصداع والشقیقة (۱۱۳ الف)؛ ۲. [باب فی علل الدماغ]؛ ۳. باب فی السرسام والشوصة (۱۲۱ ب)؛ ۴. باب فی المالیخولیا (۱۲۱ ب)؛ ۵. [باب فی الدور] (۱۲۳ ب)؛ ۶. باب فی أنواع الرمد (۱۲۳ ب)؛ ۷. باب فی الزکام و ما یعرض فی الأنف (۱۲۸ الف)؛ ۸. باب فی أوجاع الأذن و ما یعرض فیها ضیق الحلق (۱۲۹ الف)؛ ۹. باب فی أوجاع الفم و الحلق و الشفه و الأسنان و ما یعرض فیها (۱۲۹ ب)؛ ۱۰. باب فی أوجاع الصدر و ما یعرض فیها (۱۳۱ ب)؛ ۱۱. باب فی أوجاع المعدة و ما یعرض فیها ضعف المعدة (۱۳۷ الف)، ۱۲. باب فی أوجاع الكبده و

۱. بازشناسی این اثر، مرهون تلاش‌های تحسین برانگیز دکتر حسین رضوی برقی است.

۲. نسخه مورد گفتگو فاقد این باب است، گویا به جهت افتادگی یکی - دو برگ که بعد از برگ <۱۱۶>

دیده می‌شود.

مايعرض فيها ورم (١٤٢ب)؛ ١٣. [باب فى الخفقان المفرد والمركب]، ١٤^١. باب [فى] أوجاع الطحال ومايعرض فيها ورم الجنب الأيسر (١٤٤الف)؛ ١٥. باب فى الاستسقاء [و] ورم فى البطن (١٤٤ب)؛ ١٦. باب فى أوجاع الجنب والخاصرة والمنكبين (١٤٦الف)؛ ١٧. باب فى الخلفة والزحير والمغص وإسهال ذريع (١٤٨ب)؛ ١٨. باب فى القولنج وما يشبهه يبس الطبيعة (١٥٤الف)؛ ١٩. باب فى أوجاع الأرحام وما يعرض فيها حرقة القُبل (١٦٠الف)؛ ٢٠. باب فى أوجاع الكلى والمثانة والقضيب عسر البول مع الدم والحرقة (١٦٣ب)؛ ٢١^٢. باب فى البواسير والنواصير؛ ٢٢. باب فى أوجاع المفاصل والنقرس والخام فى الأعضاء؛ ٢٣. باب فى الرياح؛ ٢٤. باب فى الخنازير والأورام والثبور؛ ٢٥. باب فى الشرى والبترت؛ ٢٦. باب فى الجرب والحكة؛ ٢٧. باب فى البرص والبهق والقوابى والسعة والتآليل؛ ٢٨. باب فى السقطة والضربة على الرأس وسائر البدن؛ ٢٩. باب فى شيب البهائم والإنسان؛ ٣٠. باب فى الحميات و الجدرى والحصبة؛ ٣١. باب فى إخراج الدم وبعده أقاويل مختلفة^٣.

بايد افزود دكتور فؤاد سزگين، براين باوراست كه شايد كتاب لاتينى *Liber Experiment Rasis* از همين كتاب التجارب الكو گرفته و به لاتينى ترجمه شده باشد. از اين اثر، يك ترجمه تركى با لهجه عثمانى با عنوان ترجمه معالجات ومجربيات لذكريا الرازى، به امر سلطان عثمانى محمود دوم (حك. ١٢٢٣-١٢٥٥هـ) از عربى به تركى برگردانده شده است؛ نسخه هاى از اين ترجمه در كتابخانه ولى الدين^٤ در استانبول، تركيه، به شماره <٢٤٨٧> و كتابخانه عمومى چوروم - تركيه، به شماره <٢٩٠٩> موجود است.

آغاز: اقتاده >... ١٦. فى أوجاع الجنب والخاصرة والمنكبين؛ ١٧. فى الخلفة والزحير والمغص... [الباب [الأول] فى الصداع والشقيقة، شقيقة مع التهاب ودوى الأذن؛ شكت إليه

١. نسخه ما فاقد چنین بابی است، گواينکه اين عنوان، از قلم کاتب افتاده يا در <نسخه مستسخ عنه> به اين شکل نبوده است.

٢. جز مقداری از فرازهای نخستین این باب، باقی مطالب آن اقتاده است.

٣. ابواب داخل قلاب جملگی در نسخه مورد گفتگو اقتاده اند.

٤. دفتر کتابخانه ولى الدين: ص ١٤٢.

٥. آغاز اصل کتاب بر اساس نسخه کتابخانه ملى ملک در تهران چنین است: <بسملة، هذا كتاب نظمنا فيه ما كان علقه تلميذ الحكيم الفاضل محمد بن زكريا الرازى عند السماع من لفظه مما أشار به على السائلين عن عوارض عليهم...؛ باب فى الصداع والشقيقة مع التهاب و...>.

امراة شققشقیة من الجانب الأیسر وإذا تهوعت یكون فیہ مراروتشریح إلى القی ...>. انجم: >... (۱۶۳ب) ۲۰. باب فی أوجاع الكلی و المثانة و القضیب عسر البول مع الدم و الحرقة ...>.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: [سال ۱۰۰۶هـ (۸۲ب)]، عناوین و نشانی‌ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک آهار مهره، تعداد برگ: ۵۱گ (۱۱۳ الف ۱۶۳ب)، تعداد سطر: ۲۳س، اندازه متن کتاب: ۷/۵×۱۳ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۳/۵×۱۹ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای با ترنج زمینه گل و بوته.

ویژگی‌های نسخه: نسخه‌ای بسیار نفیس و کمیاب است. این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده و در برخی برگ‌ها حاشیه‌نویسی‌هایی دارد. بر لبه‌های برگ‌های آغازین نسخه، اندکی از آثار رطوبت‌دیدگی مشاهده می‌گردد. لبه برگ‌ها، آسیب دیده بوده که به همراه جلد آن در واحد مرمت کتابخانه، ترمیم گردیده است. تاریخ کتابت، به قرینه رساله نخست (برگ ۸۲ب) این مجموعه ارزشمند، نگاشته شده است. همانگونه که در متن فوق اشارت رفت، نسخه مورد گفتگو، فاقد برگ نخست و از باب بیستم به بعد هم افتاده است و البته یک یا دو برگی هم پس از برگ <۱۱۶ب> از میان برگ‌های نسخه، افتاده است.

منابع پژوهش: نجم‌آبادی، محمود، مؤلفات و مصنّفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۱۴۰-۱۴۴؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریسه، تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۳، صص ۳۹۷-۳۹۸؛ Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, p. 289.

•••

شماره ردیف: <۱۶>

شماره نسخه: <۶۸۷۶/۱>

نام اثر: تفسیر فصول بقراط = المرشد = الفصول فی الطبّ = فصول ابقرط

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: فصول ابقرط اثری مشهور و متداول است در علم طبّ، تألیف پزشک نامدار یونان باستان و پدر علم پزشکی، بقراط حکیم <هیپوکراتسی> (د. حدود سال ۳۷۰ ق م)

است. این اثر در زمان مأمون از سوی حنین بن اسحاق به عربی ترجمه گردیده است و از آن (فصول ابقراط) نسخه‌ای نیز به شماره <۱۲۶۵۷/۴> در همین کتابخانه عامه موجود است.

باید افزود بنا به گفته محمد زکریای رازی، چون کتاب *فصول ابقراط* [گویا همین ترجمه حنین بن اسحاق] را از حیث عدم نظم و تفصیل برای طالبین دانش و معلّمین مشکل دیدم، از این جهت بر آن شدم که این کتاب را تنظیم [و تفسیری] کم تا مدخلی در صناعت طبّ شود. بنا به نوشته استاد فؤاد سزگین، رازی در این کتاب عمدتاً به موضوع و مضمون *فصول ابقراط*، بیشتر به جنبه طبّ نظری توجه دارد و تا حدودی خواسته نقایص کتاب *بقراط* را بر طرف سازد و ابهامات آن را روشن کند. رازی کتاب خود را در ۲۹ فصل نگاهشته و در آن از سرچشمه‌های بسیاری، از جمله آثار خویش یاد نموده است؛ برخی از آن منابع و مصادر عبارتند از: <الشکوک علی جالینوس (۳ ب)، دفع مضار الأغذية (۱۶ الف)، رسالة فی الشراب (۲۲ ب)، جوامع العلل والأعراض (۲۵ ب)، تقاسیم کتاب العلل والأعراض (۲۵ ب)، کتاب الباه (۲۳ الف)، الجامع الكبير (۲۹ الف و ۲۴ ب)، رسالة فی النبض (۳۰ ب)، استعمال الإسهال فی ابتداء الحمیات (۳۷ الف)، رسالة فی سماع الکیان (۴۲ الف) و...؛ رازی همچنین در این اثر، از برخی آثار جالینوس و دیگران نیز یاد کرده که تعدادی از آن آثار عبارتند از: کتاب الأدوية المفردة (۱۱ الف)، کتاب مغنس (۲۹ الف)، کتاب اصطفز (۲۹ الف)، کتاب أرسیاوس (۲۹ الف)، کتاب البحران وأیامه (۲۹ الف و ۳۷ الف)، کتاب البحران فی علاج الحمیات (۳۷ الف)، رسالة فی النبض در ۱۶ مقاله (۳۰ ب)، رسالة فی صور التنفس (۳۱ ب)، کتاب أدوار الحمیات (۳۷ الف)، کتاب حلیة البرء (۳۷ الف)، مقدمة المعرفة لبقراط (۳۷ الف)، أزمان الأمراض (۳۷ الف)، کتاب فی تدبیر الغذاء لبقراط (۳۷ الف)، کتاب ماء الشعیر لجالینوس (۳۷ الف)، کتاب تدبیر الغذاء فی الأمراض الحادة لجالینوس (۳۷ الف)، کتاب أدوار الحمیات (۳۷ الف) و... .

عناوین این اثر از شمند عبارت است از: فصول فی الأسطقسات (۱ ب)، فصول فی ترکیب الأنسان (۲ ب)، فصول فی المزاج (۴ الف)، فصول فی الأهویة (۶ الف)، فصول فی المیاه و الثلج و الجمم (۸ ب)، فصول فی استخراج قوی الأدوية و الأغذية (۱۰ الف)، فصول فی الرياضة (۱۱ ب)، فصول فی الحمام (۱۲ ب)، فصول فی النوم و الیقظة (۱۳ ب)، فصول فی الحاجة إلى الغذاء و استعماله علی طریق الصواب (۱۴ الف)، فصول فی الامتلاء (۱۷ الف)، فصول فی زیادة الأخلاط (۱۷ ب)، فصول فی الأدوية المسهلة (۱۹ الف)، فصول فی استعمال

القى و الأدوية المقيئة (۱۹ب)، فصول فى إدرار البول (۲۰ب)، فصول فى الأدوية المدرة (۲۰ب)، فصول فى إدرار الفضول (۲۰ب)، فصول فى الشراب (۲۱ب)، فصول فى الجماع (۲۲ب)، فصول فى تركيب الأدوية (۲۳ الف)، فصول فى المرض والسبب والعرض المطلق الأول (۲۴ب)، فصول مجملة فى الاستدلال على علل الأحشاء (۲۵ب) فصول فى البول (۲۷ الف)، فصول فى النبض (۲۹ الف)، فصول فى التنفس (۳۰ب)، فصول فى البهران (۳۱ب)، فصول فى أيام البهران (۳۲ب)، فصول فى زمان المرض (۳۳ الف)، فصول فى النضج (۳۳ب) وفصول فى الحميات (۳۴ الف)، البته رازى فصل نهایی کتاب خود را بوسیله مفصل تریبان نموده است.

بنابر نوشته دکتر محمود نجم آبادی کتاب المرشد رازى، نخستین بار در سال ۱۵۰۰ در شهر ونیز ایتالیا با نام آفورسیم^۱ به زبان لاتینی ترجمه و منتشر گردیده است و نیز بخشی از این اثر (المرشد یا فصول بقراط رازى) نخستین بار به عنایت موریس کولنجت در مجله المشرق (بیروت)، س ۴، ش ۱۲ (۱۹۰۱م) و سپس متن کامل آن با تحقیق دکتر البیرزکی اسکندر در مجله معهد المخطوطات العربیة (قاهره)، مج ۷، ج ۱ (۱۹۶۱م/۱۳۸۰هـ) به چاپ رسیده است.

بر اصل این اثر، یعنی رساله فصول بقراط (نوعاً ترجمه حنین بن اسحاق)، شروح متعددی نگاشته شده است و استاد سزگین در تاریخ نگارش های عربی و حاجی خلیفه در کشف الظنون به برخی از آنها اشاره نموده اند و در همین کتابخانه عامه نیز نسخه از برخی شروح مذکور موجود است، از آن جمله اند: شرح ابن نفیس (نسخه شماره ۴۶۸۵)، شرح عبداللطیف بغدادی (نسخه شماره ۶۶۱۷) و شرح مسعود گنابادی (نسخه شماره ۱۱۷۵۳) که البته شرح اخیری از نفاست خاصی برخوردار است و در مصادر موجود، یادی از آن شرح نشده است و به نظر می رسد منحصر بفرد بوده باشد.

پایان سخن اینکه نباید فصول بقراط (ترجمه حنین بن اسحاق) و فصول بقراط (المرشد) محمد بن زکریای رازى که وی آن را به صورت کلی و به نحو دقیق و با اصلاحات و درج اضافات متعدد، از نو بازنگاری و اصلاح نموده، اشتباه نمود. کما اینکه برخی از فهرست نگاران این اشتباه را مرتکب شده اند. هر چند اصل هر دو یکی و تألیف بقراط حکیم می باشد.

آغاز: >بسملة، قال محمد... دعانی ما وجدت علیه فصول بقراط من الاختلاط وعدم

¹. Aphorismi.

النظام والغموض والتقصير عن ذكر جوامع الصناعة كلها أو جلها ثم ما علمت من سهولة ...، ليكون مدخلاً إلى الصناعة ...؛ فصول في الأسطقسات، الأسطقسات هي الأشياء المركبات...>.

انجام: >... قد ذكرنا الكثير مما حضرنا في جمل الصناعة الطب وجامعه وبقی الأكثر و فیما ذکرنا و أرشدنا إليه كفاية و ملامع و لواهب العمل^۱ مستغنياً به الحمد والشكر بلانهاية كما هو أهله و مستحقه، تم>.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: محمد بن میر محمد حسین، حسینی [پشت مشهدی کاشانی (۱۳۸ب)]، تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۴ هـ عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ: فرنگی نخودی آهار مهره با مارک تجارتی <عقاب>، تعداد برگ: ۵۱ گ (ب. ۵۱ الف)، تعداد سطر: ۱۵ س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۸×۱۱/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه ای مجدول، با عطف تیماج قهوه ای تیره؛ رقم کاتب: >تم الرسالة في ظهريوم الخميس من خامس شهر رمضان المبارك، على يد محمد بن مير محمد حسين الحسيني من شهور سنة ۱۲۸۴.<

ویژگی های نسخه: حاشیه نویسی ناچیزی با نشان <ق> دارد. بر فراز برگ های نخستین، اندکی آثار چربی مشاهده می شود. برخی لبه های برگ های نخستین نسخه، آسیب دیده است که البته از سوی بخش مرمت کتابخانه ترمیم شده است. روی برگ آغاز نسخه مهر و امضای مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله، بنیادگذار این کتابخانه عامه، دیده می شود.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲۰، ص ۳۰۵؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۵۸-۶۴ و ۳۰۷؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریسه، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، ص ۳۸۸؛ بجنوردی، کاظم (زیر نظر)، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، صص ۳۸۳-۳۸۵؛ حداد عادل، غلامعلی (زیر نظر)، دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، صص ۶۱۵-۶۱۷؛ صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، صص ۱۴ و ۶۱۵-۶۱۷؛ بروکلیمان، کارل، تاریخ الادب العربی، القسم الثاني ۳-۴، ص ۶۸۸؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۲، صص ۱۲۶۷-۱۲۶۹؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, pp. 30-32.

...

۱. در نسخه چنین است و قاعدتاً بر پایه ارتکاز ذهنی معهود، این عبارت بایستی به صورت <لواهب العقل> بوده باشد.

شماره ردیف: <۱۷>

شماره نسخه: <۱۲۶۵۷/۳>

نام اثر: نسخه دیگری از المرشد = تفسیر فصول بقراط (۲)

آغاز: افتاده >... و فسادها بها، فصول فی الأهویة من أجل دوامنا فی إبقاء الصّحة ونفی الأمراض إلى موافقة الهواء المحيط بنا... (۲۹ب)، فصول فی المیاه و الثلج و الجمّد...< .
انجام: >... فیما ذکرنا و أرشدنا إلیه کفایة و بلاغ و لو اهب العقل، مستغنیاً به الحمد و الشکر بلانهایة کما هو أهله و مستحقّه.< .

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق و شکسته نستعلیق، نام کاتب: [محمد قاسم بن غلامعلی طیب (۱۲ب)]، تاریخ کتابت: سال ۱۰۵۳ هـ محل کتابت: دارالسلطنه اصفهان، عناوین و نشانی‌ها: مشکى، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک، تعداد برگ: ۱۴گ (۲۹ الف - ۲۲ب)، تعداد سطر: چلیپا و مورّب (حدوداً ۳۸ س)، اندازه متن کتاب: ۸×۱۴ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱×۱۸/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج زرشکی، مجدول، ضربی باترنج و سرترنج زمینه گل و بوتّه؛ رقم کاتب: >قد فرغ من تحریر هذه النسخة الشریفة فی دارالسلطنة اصفهان فی ستة و عشرين من شهر رمضان المبارک سنة ثلثة و خمسين و ألف؛ الحمد لله رب العالمین.< .
ویژگی‌های نسخه: چند برگ آغازین نسخه مشتمل بر >فصول فی الأسطقسات<، >فصول فی ترکیب الإنسان< و >فصول فی المزاج< از نسخه مورد گفتگو افتاده است. این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده و عناوین فصول، در هامش برگ‌ها نگارش یافته است. آثار رطوبت دیدگی روی برگ‌های نسخه، بخصوص بخش‌های فرودین برگ‌ها، قابل مشاهده است، اما متن آسیب ندیده و خواناست.

•••

شماره ردیف: <۱۸>

شماره نسخه: <۸۷۵۹/۱>

نام اثر: تقاسیم العلل و علاماتها = کتاب التقسیم و التشجیر = تقسیم العلل = تقسیم الأمراض و أسبابها و علاجاتها = الکتاب الحاوی = الکتاب الجامع لتقاسیم العلل و تشریحها و علاماتها = کتاب التشجیر
موضوع: پزشکی
زبان: عربی

گزارش متن: کتابی در تقسیم بندی بیماری‌ها، شامل بررسی و بیان علل بیماری‌های تمامی اعضای انسانی از سرتا پا و نیز بیان علاج آنها به صورت طبقه بندی است که در ۱۵۰ باب تنظیم و نگارش یافته است. رازی در مقدمه خویش می‌نویسد: <در محضر مرد دانشمندی صحبت از تقسیمات بیماری‌ها و علامات و نشانه‌های آنها شد، لذا بر آن شدم که کتابی در این معنا تألیف نمایم>. شایان ذکر است که عناوین ابواب یکصد و پنجاه‌گانه این اثر به شرح ذیل است:^۱

[الباب الأول فی داء الثعلب وهو قرط الشعر؛ الباب الثاني فی انتشار الشعر وسقوطه؛ الباب الثالث فی الصداع؛ الباب الرابع فی الشقشقیه؛ الباب الخامس فی الدوار؛ الباب السادس فی السرسام؛ الباب السابع فی الصرع؛ الباب الثامن فی الکابوس؛ الباب التاسع فی المالیخولیا؛ الباب العاشر فی العشق؛ الباب الحادی عشر فی السکته؛ الباب الثاني عشر فی الفالج؛ الباب الثالث عشر فی اللقوة؛ الباب الرابع عشر فی الحذر؛ الباب الخامس عشر فی الرعشة؛ الباب السادس عشر فی التشنج؛ الباب السابع عشر فی الزکام؛ الباب الثامن عشر فی النزلة؛ الباب التاسع عشر فی الرمذ؛ الباب العشرون فی القروح فی العین...]؛ [الباب الحادی والعشرون] فی البیاض [فی العین] (الف)؛ [الباب الثاني والعشرون] فی الجرب (الف)؛ [الباب الثالث والعشرون] فی السبل (ب)؛ [الباب الرابع والعشرون] فی السلاق (ب)؛ [الباب الخامس والعشرون] فی الظفرة (ب)؛ [الباب السادس والعشرون] فی الرشح (الف)؛ [الباب السابع والعشرون] فی انتشار الأشفار (الف)؛ [الباب الثامن والعشرون] فی الطرفة (الف)؛ [الباب التاسع والعشرون] فی ضعف البصر (ب)؛ [الباب الثلاثون] فی الشعر الزائد (ب)؛ [الباب الحادی والثلاثون] فی الماء النازل فی العین (ب)؛ [الباب الثاني والثلاثون] فی العشا (ب)؛ [الباب الثالث والثلاثون] فی الانتشار (ب)؛ [الباب الرابع والثلاثون] فی الغرب (ب)؛ [الباب الخامس والثلاثون] فی القمل فی الأجنان (ب)؛ [الباب السادس والثلاثون] فی الشعيرة (ب)؛ [الباب السابع والثلاثون] فی وجع الأذن (ب)؛ [الباب الثامن والثلاثون] فی الدوی والطنین فی الأذن (ب)؛ [الباب التاسع والثلاثون] فی الطرش

۱. ناگفته نماند عنوان و شماره باب‌ها در نسخه مورد گفتگو نیامده و به جهت افتادگی از آغاز نسخه نیز فاقد ۲۳ باب نخست کتاب است؛ همچنین برخی باب‌ها نسبت به نسخه چاپی جایجائی‌هایی دارد که با دقت در شماره برگ‌ها می‌توان به این مسأله واقف گردید.

(٥ب)؛ [الباب الأربعون] فى الرعاف (٦ الف)؛ [الباب الحادى والأربعون] فى القروح فى الأنف (٧ الف)؛ [الثانى والأربعون] فى نواصير الأنف (٧ الف)؛ [الباب الثالث والأربعون] فى الخشم (٧ الف)؛ [الباب الرابع والأربعون] فى النتن فى الأنف (٧ب)؛ [الباب الخامس والأربعون] فى وجع الأسنان (٨ الف)؛ [الباب السادس والأربعون] فى البخر (٩ الف)؛ [الباب السابع والأربعون] فى القلاع (٩ب)؛ [الباب الثامن والأربعون] فى سقوط اللهاة (٩ب)؛ [الباب التاسع والأربعون] فى علل اللسان (٩ب)؛ [الباب الخمسون] فى الخوانيق (١٠ب)؛ [الباب الحادى والخمسون] فى السعال (١١ الف)؛ [الباب الثانى والخمسون] فى نفث الدم (١٤ الف)؛ [الباب الثالث والخمسون] فى ذات الجنب (١٥ الف)؛ [الباب الرابع والخمسون] فى السل (١٦ الف)؛ [الباب الخامس والخمسون] فى ذات الرية (١٦ الف)؛ [الباب السادس والخمسون] فى الربو (١٦ الف)؛ [الباب السابع والخمسون] فى أمراض القلب (١٦ الف)؛ [الباب الثامن والخمسون] فى علل المعدة (١٧ب)؛ [الباب التاسع والخمسون] فى الهیضة (٢١ب)؛ [الباب الستون] فى الجشا (٢٢ الف)؛ [الباب الحادى والستون] فى الفواق (٢٢ الف)؛ [الباب الثانى والستون] فى أوجاع الكبد (٢٣ الف)؛ [الباب الثالث والستون] فى اليرقان (٢٥ الف)؛ [الباب الرابع والستون] فى الاستسقاء (٢٦ب)؛ [الباب الخامس والستون] فى الزقى (٢٧ الف)؛ [الباب السادس والستون] فى الطبلى (٢٧ الف)؛ [الباب السابع والستون] فى الطحال (٢٧ب)؛ [الباب الثامن والستون] فى الإسهال (٢٨ الف)؛ [الباب التاسع والستون] فى السحج والزحیر (٣٠ الف)؛ [الباب السبعون] فى القولنج (٣١ب)؛ [الباب الحادى والسبعون] فى علل الكلى (٣٤ب)؛ [الباب الثانى والسبعون] فى احتباس البول (٣٦ب)؛ [الباب الثالث والسبعون] فى تقطیر البول (٣٨ الف)؛ [الباب الرابع والسبعون] فى حرقه البول (٣٨ الف)؛ [الباب الخامس والسبعون] فى الحصاة فى المثانة (٣٨ب)؛ [الباب السادس والسبعون] فى الجرب فى المثانة (٣٩ الف)؛ [الباب السابع والسبعون] فى الورم فى المثانة (٣٩ الف)؛ [الباب الثامن والسبعون] فى قروح المثانة والكلى و داخل القضيب (٣٩ب)؛ [الباب التاسع والسبعون] فى نقصان الباه (٤٠ الف)؛ [الباب الثمانون] فى التأذى بكثرة المنى والشهوة (٤١ الف)؛ [الباب الحادى والثمانون] فى انتشار الدائم (٤١ب)؛ [الباب الثانى والثمانون] فى علل الأرحام (٤١ب)؛ [الباب الثالث والثمانون] فى نرف الطمث (٤٢ الف)؛ [الباب الرابع والثمانون] فى القروح فى الرحم (٤٣ الف)؛ [الباب

الخامس والثمانون] فى السرطان فى الرحم (٤٤ الف)؛ [الباب السادس والثمانون] فى العلة المسماة الرحا (٤٤ ب)؛ [الباب السابع والثمانون] فى اختناق الرحم (٤٥ الف)؛ [الباب الثامن والثمانون] فى ما يمنع الحبل (٤٥ ب)؛ [الباب التاسع والثمانون] فى ما يعين على الحبل (٤٧ الف)؛ [الباب التسعون] فى العقيم (٤٧ ب)؛ [الباب الحادى والتسعون] فى ما يسهل الولادة (٤٧ ب)؛ [الباب الثانى والتسعون] فى تنوء الرحم والسرة المقعدة (٤٨ الف)؛ [الباب الثالث والتسعون] فى دليل الحبل (٤٨ ب)؛ [الباب الرابع والتسعون] فى دلائل الذكور والإناث [فى الجنين] (٤٨ ب)؛ [الباب الخامس والتسعون] فى علل المقعدة (٤٨ ب)؛ [الباب السادس والتسعون] فى الديدان (٥١ ب)؛ [الباب السابع والتسعون] فى الفتوق (٥٢ الف)؛ [الباب الثامن والتسعون] فى قيلة الصبيان (٥٣ ب)؛ [الباب التاسع والتسعون] فى عرق النساء ووجع المناصل (٥٦ الف)؛ [الباب المائة] فى وجع الظهر (٥٧ ب)؛ [الباب الحادى والمائة] فى الحذبة ورياح الأفرسة (٥٧ ب)؛ [الباب الثانى والمائة] فى النقرس وأوجاع المفاصل (٥٣ ب)؛ [الباب الثالث والمائة] فى عروق الدوالى (٥٨ الف)؛ [الباب الرابع والمائة] فى داء الفيل (٥٨ ب)؛ [الباب الخامس والمائة] فى الزينة والعلل الظاهرة (٦٣ الف)؛ [الباب السادس والمائة] فى الحزاز (٦٤ الف)؛ [الباب السابع والمائة] فى السعفة (٦٤ الف)؛ [الباب الثامن والمائة] فى ما يصلح فساد اللون (٦٤ ب)؛ [الباب التاسع والمائة] فى الكلف (٦٥ الف)؛ [الباب العاشر والمائة] فى البرش والنمش (٦٥ ب)؛ [الباب الحادى عشر والمائة] فى آثار الجدرى والقروح (٦٥ ب)؛ [الباب الثانى عشر والمائة] فى آثار الضربة (٥٩ الف)؛ [الباب الثالث عشر والمائة] فى الوشم (٥٩ الف)؛ [الباب الرابع عشر والمائة] فى القوباء (٥٩ الف)؛ [الباب الخامس عشر والمائة] فى البهق (٥٩ الف)؛ [الباب السادس عشر والمائة] فى البرص (٥٩ ب)؛ [الباب السابع عشر والمائة] فى الجذام (٥٩ ب)؛ [الباب الثامن عشر والمائة] فى الحكّة والجرب (٦٠ ب)؛ [الباب التاسع عشر والمائة] فى الشرى (٦١ الف)؛ [الباب العشرون والمائة] فى الحصف (٦١ الف)؛ [الباب الحادى والعشرون والمائة] فى التواليل (٦١ الف)؛ [الباب الثانى والعشرون والمائة] فى شقاق الكفّ والرجل (٦١ ب)؛ [الباب الثالث والعشرون والمائة] فى الورم الحارّ (٦٢ الف)؛ [الباب الرابع والعشرون والمائة] فى الورم البارد (٦٢ ب)؛ [الباب الخامس والعشرون والمائة] فى السرطان (٦٦ الف)؛ [الباب السادس والعشرون والمائة] فى الحنازير (٦٦ الف)؛ [الباب السابع والعشرون والمائة] فى السلع (٦٦ ب)؛ [الباب الثامن والعشرون والمائة] فى الدمامل

[٦٧ الف)؛ [الباب التاسع والعشرون والمائة] فى الخراج (٦٧ الف)؛ [الباب الثلاثون والمائة] فى التنفط والنملة والجاورسية (٦٧ ب)؛ [الباب الحادى والثلاثون والمائة] فى النار الفارسية (٦٧ ب)؛ [الباب الثانى والثلاثون والمائة] فى الأكلة (٦٨ ب)؛ [الباب الثالث والثلاثون والمائة] فى الطواعين (٦٨ ب)؛ [الباب الرابع والثلاثون والمائة] فى حرق النار (٦٩ الف)؛ [الباب الخامس والثلاثون والمائة] فى الداخس (٦٩ ب)؛ [الباب السادس والثلاثون والمائة] فى علاج القروح والجراحات (٦٩ ب)؛ [الباب السابع والثلاثون والمائة] فى جمل والخلع والكسر من علاج الجبر (٧٠ ب)؛ [الباب الثامن والثلاثون والمائة] فى نزع الدم من الجراحات (٧١ الف)؛ [الباب التاسع والثلاثون والمائة] فى الهوام والسموم (٧١ ب)؛ [الباب الأربعون والمائة] فى مايعرض عن الأدوية (٧٣ ب)؛ [الباب الحادى والأربعون والمائة] فى الجنس الأول من الحماية (٧٥ الف)؛ [الباب الثانى والأربعون والمائة] فى الجنس الثانى من الحماية (٧٦ الف)؛ [الباب الثالث والأربعون والمائة] فى الحمى المطبقة الدموية (٧٧ ب)؛ [الباب الرابع والأربعون والمائة] فى الحمى البلغمية غير اللازمة (٧٨ ب)؛ [الباب الخامس والأربعون والمائة] فى البلغمية اللازمة (٧٩ الف)؛ [الباب السادس والأربعون والمائة] فى الحمى الربع (٧٩ ب)؛ [الباب السابع والأربعون والمائة] فى الحماية المركبة (٨٠ ب)؛ [الباب الثامن والأربعون والمائة] فى النافض بلا حرارة (٨١ الف)؛ [الباب التاسع والأربعون والمائة] فى الحمى البلغمية الحادثة فى الوباء (٨١ الف) و [الباب الخمسون والمائة] فى الجدرى والحصبة (٨١ ب).

آغاز: افتاده >... العين أو فى سوادها نقطة بيضاء وعلاجه الفصد وإسهال البطن بماء الفواكه والسكر...؛ (١ الف) [الباب الحادى والعشرون] فى البياض يكون منه رقيق فى أبدان ناعمة اللحم وعلاجه...؛ [الباب الثانى والعشرون] فى الجرب فى العين يكون منه رقيق مبتدى...<.

بايد افزود اين اثر از سوى دكتور صبحى محمود حمامى، در سال ١٩٩٢م / ١٤١٢ هـ بر اساس چند نسخه، تحقيق و تصحيح گرديده و توسط معهد التراث العلمى العربى در حلب، به چاپ

١. آغاز اصل كتاب بر اساس نسخه چاپى و نسخه كتابخانه ملى ملك چنين است: >بسم الله الرحمن الرحيم، الكناش الحاوى للرازى المعروف بالتقسيم والتشجير... قال محمد بن زكريا الرازى جرى بحضرة رجل فاضل ذكر تقاسيم العلل وعلاماتها فرأيت أن أوّل كتاباً فى هذا المعنى...؛ [الباب الأول فى داء الثعلب وهو تمرط الشعر، يكون هذا من بلغم محترق وعلامته...<.

رسیده است. همچنین کتاب *تقاسیم العلل* با عنوان *Liber Divisionum* از سوی ژرار کرمونایی (۱۱۸۶-۱۱۱۴ م)، از عربی به زبان لاتینی ترجمه و سال‌های بعد، به چاپ رسیده است؛ چند نسخه چاپی کهن از این ترجمه در برخی از کتابخانه‌های اروپایی موجود است که گزارشی از آن نیز در برخی مصادر اروپایی منتشر شده است.^۱

انجام: >... فإن إدمان الحمام والتدبير المسمن للبدن يملاً حفرة والأدوية التي تفلع الكلف يذهب بآثاره إن شاء الله تعالى؛ تمّ کتاب تقاسیم العلل للرازی <.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سال ۱۰۰۶ هجری و نشانی‌ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک آهار مهره، تعداد برگ: ۸۲ گ (الف ۸۲ ب)، تعداد سطر: ۲۳ س، اندازه متن کتاب: ۷/۵ × ۱۳ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۹ × ۱۳/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای باترنج ضربی زمینه گل و بوته؛ رقم کاتب: >تمّ... فی یوم الجمعة منتصف شهر رجب المرجب سنة ۱۰۰۶ <.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است. عناوین ابواب و فصول در هامش نسخه کتابت شده است. جلد کتاب و برگ‌های نسخه آسیب دیده است، اما از سوی متخصصان بخش مرمت کتابخانه ترمیم شده است. شایان ذکر است این نسخه شامل مجموعه‌ای از سه نسخه نفیس تألیف رازی است که پیش‌تر در فهرست‌نگاری نخست، تنها یک اثر از آن مجموعه ارزشمند معرفی شده بود.^۲ این مجموعه نفیس حاوی *تقاسیم العلل* و *علاماتها* (نسخه مورد گفتگو)، *التقاربادین والتجارب* (چهارمین نسخه شناخته شده جهان) می‌باشد که در محل خود در این کتاب‌شناسی، گزارشی از آن‌ها ارائه گردیده است.

منابع پژوهش: نجم‌آبادی، محمود، *مؤلفات ومصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی*، صص ۸۰-۸۲، ۱۳۴ و ۳۰۹؛ بروکلیمان، کارل، *تاریخ الأدب العربی*، القسم الثانی ۳-۴، ص ۶۸۸؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، *تاریخ نگارش‌های عربی*، ج ۳، صص ۳۸۷-۳۸۸؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. IV, p. 284; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 269.

•••

^۱ *Catalogue of incipits of mediaeval scientific writing in Latin-Lynn thorondik* (Cambridge 1963), p. 1684.

^۲ بازشناسی این اثر، مرهون تلاش‌های تحسین برانگیز دکتر حسین رضوی برقی است.

شماره ردیف: <۱۹>

شماره نسخه: <۶۸۷۶/۳>.

نام اثر: الحصة المتولدة في الكلى = مقالة في الحصى المتولدة في الكلى والمثاني = كتاب الحصى في الكلى والمثانة = كتاب في تولد الحصة

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: رساله‌ی طبّی موجزی درباره سنگ کلیه و مثانه است که رازی در آن به بررسی عوامل تولید سنگ، راه‌های پیشگیری از تولید آن و درمان و علاج سنگ‌های به وجود آمده در بدن آدمی، پرداخته است. وی در این رساله علایم تشکیل سنگ را که عبارت است از تیرگی ادرار، ته نشین شدن مواد سنگی ادراری، حس سنگینی در شکم و کشش وارده در این ناحیه، به خصوص موقعی که بیمار خوابیده است، بیان می‌دارد. مرحوم دکتر محمود نجم آبادی در این باره می‌نویسد: <رازی در این اثر، مرض رادوار مختلفه اش به طرق متنوع، مورد بحث قرار داده و تدایوی مخصوص را عمل می‌نموده [است]؛ بدین معنی که اگر موقعی بوده که سنگ تشکیل یافته، برای شکستن آن و یا موقعی که سنگ می‌خواسته تشکیل گردد، برای عدم تشکیل سنگ، تدایوی [خاصی] برای مریض قایل می‌شده [است]؛ به طور کلی اگر با طرق طبّی معالجه ممکن بوده، فبها و الاّ به عمل جراحی می‌پرداخته است.>

باید افزود این اثر ارزنده، نخستین بار با عنایت، تصحیح و ترجمه فرانسوی دکتر دی کونینگ^۱ با عنوان رساله درباره سنگ کلیه و مثانه...^۲؛ در سال ۱۸۹۰ در پاریس منتشر گردیده و سپس بار دوم در سال ۱۸۹۶ از سوی مؤسسه انتشاراتی بریل در لیدن و بار سوم نیز از سوی انستیتو تاریخ علوم عربی - اسلامی، زیر نظر دکتر فؤاد سزگین در سال ۱۹۸۶ در فرانکفورت - آلمان در ۵۵ ص، به صورت افست، تجدید چاپ شده است. ناگفته نماند ترجمه لاتینی این اثر برای نخستین بار در سال ۱۴۸۱ در مديول (؟) با عنوان *Tractatus de praeservatione ad aegritudine lapidis* منتشر گردیده، سپس به ترتیب در سال‌های ۱۴۹۴، ۱۴۹۷، ۱۵۰۰ م در

^۱ P. De Koning.

^۲ *Traite sur le calcul dans les reins et dans la vessie traduction accompagnee du texte.*

جمهوری ونیز^۱ و همچنین بین سال‌های ۱۵۱۰-۱۵۱۱ در لیدن. هلند تجدید چاپ شده است.
 آغاز: <بسملة، الحمد لله رب العالمين والصلوة على محمد وآله الطيبين الطاهرين؛ قال
 أبو بكر...، أريد أن أقول في الحصة التي تتولد في الكلي قولاً وجيزاً واضحاً غير مشوب بذكر
 سبب...، فأقول إن الكلام في غرضنا هذا...>.

انجام: <... وقد ذكرناه ذلك ذكراً تاماً في الكتاب الذي جمعنا فيه العمل بالحديد ولا ناقد
 قلنا في الأقسام الأول من غرضنا هذا وأقسام أقسامه إلى أن بلغنا الأمور الجزئية المفردة في من
 قاطعون كلامنا في هذا الموضوع والحمد لوهاب العقل بلا نهاية كما هو أهله ومستحقه ووليه و
 صلى الله على محمد وآله أجمعين.>.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: [محمد بن میر محمد، حسینی پشت مشهدی
 کاشانی (۱۳۸ ب)]، تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۴ هـ عناوین و نشانی‌ها: قرمز؛ نوع کاغذ: فرنگی
 نخودی آهار مهره، با مارک تجارتي <عقاب>، تعداد برگ: ۱۲ گ (۱۳۹ ب. ۱۵۰ ب)، تعداد سطر:
 ۱۵ س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۸×۱۱/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج
 قهوه‌ای، مجدول با عطف تیماج قهوه‌ای تیره؛ رقم کاتب: <تمت هذه الرسالة المغلوطة في رمضان
 المبارك سنة ۱۲۸۴ هـ!>

ویژگی‌های نسخه: در پشت برگ آغازین نسخه یادداشتی از <سید شریف نظام الدین
 سراجی جوشقانی> در ماه صفر ۱۳۶۷ هـ به همراه یک تعویذ و یک رباعی با مطلع ذیل از
 همو (با تخلص نظام):

تا بندد، تا گشاید، تا ستاند، تا دهد، تا جهان برپای باشد ای نظام این یادگار

آمده که متأسفانه رنگ جوهر آن یادداشت‌ها، دو صفحه از برگ‌های نسخه راحت تحت تأثیر
 قرار داده و آسیب زده است، اما در عین حال در صورت دقت بیشتر، تا حدودی متن
 خواناست!

منابع پژوهش: سرکیس، لیان، معجم المطبوعات العربية والمعرّبة، ج ۱، ص ۹۱۴؛ صالحیه،
 محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، صص ۱۴-۱۵؛ بروکلیمان، کارل،
 تاریخ الأدب العربی، القسم الثانی ۳-۴، ص ۶۹۲؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به

۱. شهرآبی ونیز در سال‌های دور به عنوان کشوری مستقل در قالب جمهوری اداره می‌گردید، اما اکنون یکی از
 شهرهای کشور ایتالیا محسوب می‌گردد.

سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، صص ۳۹۵-۳۹۶؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۸۷-۸۸؛
Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. IV, p. 288;
Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 270.

•••

شماره ردیف: <۲۰>

شماره نسخه: <۱۲۴۲۵/۲>

نام اثر: **سرّ الأسرار**

موضوع: **کیمیا**

زبان: **عربی**

گزارش متن: رساله ای در علم کیمیاست که در آن برخی افزارها و روش های کیمیاگری تبیین شده است. همچنانکه پیش تر ذیل یکی از تألیفات رازی، با نام کتاب الأسرار اشاره گردید، این دواثر، طی قرون متمادی از سوی کاتبان و برخی تراجم نویسان بدون در نظر گرفتن محتوا و موضوع آن، به نحوی آشفته، خلط شده و در نتیجه مقدمه و متن هر دواثر، دستخوش تحولات، تغییرات، تصحیفات و حتی تحریفات متعدد گردیده است، که به نحو تفصیل، به برخی از آنها ذیل کتاب الأسرار پرداختیم، به آنجا رجوع گردد. همینقدر دانستیم که کتاب الأسرار (متن مفصل) و سرّ الأسرار (متن خلاصه) در برخی مطالب آغازین، از جمله باب بندی، مقدمه، تا حدودی اتحادی در آن دو دیده می شود که بیشتر ناشی از اضافات و تحریفات کاتبان طی قرون متمادی بوده است، ولی با اندکی تطبیق و دقت در نسخه های آن دو، به وضوح دانسته می شود که نسخه های کتاب الأسرار (متن مفصل) چند صفحه بعد، با سرّ الأسرار (متن خلاصه) متمایز می گردد؛ چنانکه باب بندی سه گانه این اثر (باب اول معرفة العقاقیر، باب دوم معرفة الآلات، باب سوم معرفة التدابیر) مربوط به کتاب الأسرار (متن مفصل) می باشد، در حالی که در برخی نسخه های سرّ الأسرار (متن خلاصه) - همانند نسخه مورد گفتگو - نیز چنین باب بندی قابل مشاهده است؛ بسیاری از نسخ دیگر سرّ الأسرار، همچون نسخه شماره <۹۵۳> کتابخانه جامع گوهرشاد در مشهد (رک. فهرست، ج ۳، صص ۱۳۰۸-۱۳۰۹) فاقد این باب بندی محرف می باشد. براین اساس، نسخه جامع گوهرشاد - که نسبت به نسخه ما کامل تر است - کتاب دارای ۳۶ باب می باشد که به نظر می رسد بایستی خلاصه ای از همان

کتاب الأسرار رازی بوده باشد که از سوی خود وی ترتیب یافته است؛ چنانکه نظر دکتر سزگین نیز در تاریخ نگارش های عربی بر همین فرضیه استوار است.

برخی ابواب این اثر (بر اساس نسخه مورد گفتگو) عبارتند از: باب عمل الفضة نحاساً أحمر (۱۲ الف)، باب تحلیل الزیبق و عقده (۱۴ ب)، أبواب لطاف (۱۷ ب)، [باب فی] صبغ علی رأس الکور (۱۸ الف)، باب تکلیس الذهب علی رأس الکور (۲۱ الف)، باب تکلیس القمر علی رأس الکور (۲۱ ب)، باب تکلیس الآبار و آلائک (۲۲ الف)، باب التصعید (۲۲ ب)، باب الحلّ (۲۳ الف)، باب التشمیع (۲۳ ب) و....

ناگفته نماند رازی در چند جای این اثر، از تالیف مفصل دیگر خود در علم کیمیا، یعنی کتاب الأسرار یاد نموده که بر اساس نسخه مورد گفتگو (برگ ۲۳ ب) چنین آمده است: <... فی ماء القلی الذی ذکرناه فی کتاب الأسرار حتی یصیر مثل التراب إفعال به مراراً...> و نیز بر اساس نسخه جامع گوهرشاد ذیل <باب حلّ لطیف> آمده است که: <... باب حلّ لطیف لم نذکره فی کتاب الأسرار...>، چنانکه ذیل کتاب الأسرار هم به تفصیل درباره آن توضیح کافی و وافی داده شد، عنوان سّر الأسرار، اختصاص به همین متن خلاصه دارد و اینکه در برخی نسخ متن مفصل (کتاب الأسرار) عنوان سّر الأسرار درج شده، بنابر نظریه محققان و کتاب شناسان، از اشتباهاتِ نسخ نشأت گرفته و در طی قرون متمادی این اشتباه قطعی، به تدریج نضج یافته و به منابع و نسخ متعدد راه یافته است.

باید افزود سّر الأسرار رازی، نخستین بار همراه ترجمه روسی آن با عنوان یک اثر ناشناخته از رازی: کتاب سّر الأسرار، از سوی عبیدالله کریموف در سال ۱۹۵۷ در تاشکند - جمهوری ازبکستان، در ۱۹۱ ص و همچنین به صورت نسخه برگردان (فاکسیمیلیه) از روی نسخه ای نسبتاً کهن، از سوی مرحوم محمدتقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۳ ش در ۱۳۸ ص در تهران به چاپ رسیده است. دکتر فؤاد سزگین در تاریخ نگارش های عربی ترجمه ای لاتینی از آن اثر را نیز، با عنوان *Secretum secretorum* گزارش نموده است.

ناگفته نماند که نسخه مورد گفتگو ناقص است و نسبت به نسخه جامع گوهرشاد در مشهد (شماره ۹۵۳) چند برگی نقص دارد.

آغاز: <بسملة، هذه مقدمة سّر الأسرار للرازی المتطّيب وقد التزم فیها أنه یستغنی بها عن جمیع کتبه فی هذا العلم وأنه یرفع بها التداویر...> قال الرازی: الحمد لله ربّ الأرباب و مسبب الأسباب

و اهب كل حكمة... دعاني إلى تأليف هذا الكتاب مسألة شاب من تلاميذ الأخييار من أهل بخارا، يقال له محمد ابن يونس، عالم بالرياضة والعلوم والفلسفة والمنطق، فمن كثرة خدمته لى لحقته عيائتي بعد فراغى عن الكتب الاثنى عشر...، فأنهضت له كتابى هذا من عيون أسرار الحكماء ليكون للقارى فيه إماماً يقتدى به... وجعلته كتاباً وجزياً لطيفاً...؛ عمل الفضة نحاساً أحمر داخلها وخارجها...؛ (۱۴ب) باب تحليل الزبيق وعقده؛ تأخذ عشرة دراهم فضة...<.

انجام: <... باب تشميع و كلما كان من التشميع فأسحقه و شمعه فى أسفل... فى ماء القلى الذى ذكرنا فى كتاب الأسرار ثم أجعله فى ماوردية و أجعله فى الشمس حتى ينحل ثم سقى به الزبيق؛ فى كتاب التدابير من الاثنى عشر و أجعل منه ما شربت فى لبد رطب انعقد فيه نوشادراً جيداً؛ إن شاء الله تعالى...> ناقم.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام كاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سده ۱۳هـ عناوین و نشانی ها: قرمز و مشکی، نوع کاغذ: فرنگی آبی و نخودی، تعداد برگ: ۱۵گ (۱۰ب ۲۴الف)، تعداد سطر: ۱۴س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۲ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱/۵×۱۸/۵ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج مشکی، با ترنج ضربی زمینه گل و بوتہ.

ویژگی های نسخه: عناوین ابواب با خط ریزی (خفی) در هامش برگ ها نگاشته شده است، که البته برخی از آنها، در اثر برش نابجا در صحافی در سال های گذشته، افتاده است! برگ های این رساله از دو نوع به رنگ های آبی و نخودی (زرد) تشکیل یافته است.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۲، ص ۱۶۵؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش های عربی، ج ۴، ص ۳۳۲؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۲۲۸-۲۲۹ و ۲۶۱؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. IV, pp. 279-280.

•••

شماره ردیف: <۲۱>

شماره نسخه: <۷۴۲۴/۲>

نام اثر: *صفة المومياء و منافعه* (رسالة فى ...) = *رسالة فى الموميايى*

موضوع: پزشکی و طبیعی

زبان: عربی

گزارش متن: مقاله‌ای مختصر در بیان کیفیات، خواص، منافع و ترکیب استعمال مومیایی که در سه فصل تنظیم گردیده است. این ماده در بیماری‌هایی مانند زخم‌ها (قروح)، سردرد و دردهایی به مانند درد طحال، گوش و بیماری‌های خفقان، بواسیر، دردهای مقعد، داء الفیل، جذام، برص، گزش عقرب و امثال آنها کاربرد طبی دارد. در آغاز رساله، درباره علت توجه و چگونگی صرافت اطباء به این ماده، داستانی آورده شده مبنی بر اینکه یک قوچ کوهی (کبش) مورد شکار پادشاهی (فریدون) قرار گرفت، اما دانسته نشد که تیر به او اصابت نموده یا نه؟ بعد از چند روز یافتند که قوچ مذکور زنده است! بعد از بررسی دانسته شد که محل زخم تیر به مومیا آغشته شده و او به فوریت بهبودی یافته است و بدین ترتیب بحث مومیا در السنه اطباء جاری گردید. باید دانست که <مومیا> در حقیقت، یک نوع <قیر> طبیعی است که بهترین آن سیاه، براق و بی بومی باشد؛ به این ماده <زفت> هم می‌گویند که سابقاً از حل کردن آن در روغن، خمیری می‌ساختند و به صورت ضماد روی نقاط ضرب دیده بدن می‌مالیدند و اکنون نیز گویا مواد اصلی <شمع> های طبی، همین ماده مومیا می‌باشد.

شایان ذکر است که نسخه‌هایی مکرر از این اثر در تاریخ نگارش‌های عربی گزارش گردیده است و اضافه شده که این اثر بر اساس نسخه مرحوم فخرالدین نصیری به صورت تصویری (فاکسیمیلیه) در تهران (بدون تاریخ) به چاپ رسیده است. همچنین این اثر از سوی <ابوالحسن بن هادی طیب شیرازی علوی> به فارسی ترجمه گردیده و دستنویسی از آن امروزه، به شماره <۵۹۴۲/۳> در کتابخانه ملی ملک در تهران، نگهداری می‌گردد.

آغاز: <بسملة، هذه رسالة لمحمد بن الرازي في صفة الموميائي و منافع و معرفة السبب في الوقوف عليه و كيفية استعماله؛ قال: انه كان في أفريدون الملك خرج بعض الأساورة متصيداً بدار الجرد بقرية يقال لها امان فرمى ...>

انجام: <... و إن كان محروراً بالترنجبين المطين باللبن الحليب و هذا الموميائي مجرب لجميع الأمراض العارضة من البرودة في أي عضو كان؛ والله أعلم بحقائق الأشياء.>

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: اواخر سده ۱۰هـ
عناوین و نشانی‌ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی نخودی، تعداد برگ: ۲ گ (۳۶۴ الف - ۳۶۵ الف)،
تعداد سطر: ۲۳ س، اندازه متن کتاب: ۱۱×۱۷ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۸×۲۵ سانتیمتر، نوع جلد: دورو تیماج زرشکی، مجدول به زر، عطف تیماج مشکی.

ویژگی های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است و ندرتاً نسخه بدل ها با نشانه <بدل> آمده است. گفتنی است از آنجا که رساله پیشین و پسین این مجموعه ارزنده، با یک واسطه از روی خط شاه بهاء الدوله بن قاسم نوربخشی طرشتی تهرانی (د. سال ۹۲۶هـ)، صاحب خلاصه التجارب، نقل گردیده، دور نیست که این رساله (صفة المومیایی) هم از روی مجموعه ای به خط وی کتابت و نگارش یافته باشد. شایان ذکر است بین برگ های <۳۶۹ ب. - ۳۷۱ ب> یک رساله مختصر در باره <مرض صرع>، تألیف <صدرالشریعه گیلانی> در فهرست نگاری پیشین کتابخانه، از قلم افتاده که بدین وسیله استدراک می گردد.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲۳، صص ۲۷۹-۲۸۰؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، ص ۲۷۸؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، ص ۴۰۱؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, p. 290.

•••

شماره ردیف: <۲۲>

شماره نسخه: <۸۴۳۲>

نام اثر: الطب المنصوری = الکناش المنصوری = المنصوری فی الطب = کتاب المنصوری =

کفایة المنصوری = کتاب المنصوری علی سبیل الکناش

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی مفصل، مهم و مشهور در علم پزشکی مشتمل بر ۱۰ مقاله است، که بنابر تحقیق دانشمندانی همچون بروکلیمان، سزگین و نجم آبادی، به نام <منصور بن اسحاق بن احمد بن اسد> امیر و حاکم ری نگاشته شده است. مرحوم نجم آبادی درباره این اثر می نویسد:

۱. از سوی کتابشناسان و تاریخ نگاران، در اینکه <منصور> کیست؟ نظریات دیگری نیز مطرح شده که مرحوم علامه قزوینی در حواشی چهارمقاله عروضی سمرقندی و نیز مرحوم نجم آبادی به مواردی از آن دیدگاه ها اشاره نموده اند که نقل مختصر مضمون عبارات وی در این نوشتار خالی از لطف نیست:

الف) منصور بن اسحق بن احمد بن اسد، در سال ۲۹۰ هـ از جانب پسر عم خود، اسماعیل بن احمد بن اسد، دومین پادشاه سامانی، به حکومت ری منصوب گردید و تا شش سال در آن سمت حضور داشته است و گویا در

<کتاب منصورى با کوچكى حجم از کتب ممتازيست که قريب پانصدسال پس از رازى برای تربيت طيب به کار برده شده و با کتاب حاوى مى توان گفت تا اوایل دوران تجدد (رُئسانس) يکى از بهترين و بزرگ‌ترين کتب تحصيلى و مطالعه‌اى در علم پزشکی در اروپا بوده است. قسمتى از کتاب منصورى را که اروپائيان بسيار قابل توجه مى دانند، کتاب هفتم آن مى باشد که در باب جراحى عمومى و کتاب نهم آن که مربوط به امراض عمومى است و بى اندازه بدان اهميت مى دهند. اين کتاب مدت‌ها در دانشگاه‌هاى ایتالیا تدریس [مى] شده است و برآن شروح زيادى نوشته‌اند...>

کتاب المنصورى عمدتاً با اتکای بر نظريات و دیدگاه‌هاى پزشکی اطبای يونان، همچون ابقرات، جالینوس، اوریباسیوس، آنتیوس و پاولوس تألیف گردیده و ۶ مقاله آن مربوط به پزشکی نظرى است و در آن از تشریح، فیزیولوژى، آسیب شناسى، داروشناسى، نظریه صحت مزاج، پرهیز غذایی، آرایش و زیبایی، بحث شده است. در مقاله نهم از نوعى آسیب شناسى خاص و درمان سخن گفته مى شود؛ اين قسمت از کتاب، نزد مغرب زمينيان با عنوان Liber

همین مدت حکومت او دررى (بين سال‌هاى ۲۹۰-۲۹۶هـ) محمد بن زکریای رازى دررى اقامت داشته و اين اثر را به نام يا درخواست وی تألیف نموده است و اين نظر <ياقوت حموى> است.

ب) منصور بن نوح بن نصر، ششمین پادشاه سامانى؛ علامه قزوینى گوید که اين، نظر <نظامى عروضى> است و به کلی فاسد است، چه، وفات رازى با اختلاف اقوال بين سال‌هاى ۳۱۰-۳۲۰هـ بوده و حال آنکه سلطنت <منصور بن نوح> بين سال‌هاى ۳۵۰-۳۶۶هـ بوده است و عذر ابن خلکان که تألیف المنصورى در حال طفولیت <منصور بن نوح> بوده، غیرمسموع مى باشد!

ج) ابوصالح منصور بن اسحاق بن احمد بن نوح؛ قول ديگر <ابن خلکان> است، اين نظر در صورتى صحيح است که <نوح> را در سلسله نسب وی به <اسد> مبدل نمائيم.

د) منصور بن اسماعيل، قول <ابن ابى اصيبعه> در عيون الأنبياء است، اما چنین شخصی در تاریخ معروف نیست، همو در جای دیگری از <منصور بن اسماعيل بن خاقان> یاد کرده که صاحب خراسان و ماوراء النهر بوده است، چنین شخصی هم معروفیتی در تاریخ نداشته است و همچنین همواز <منصور بن اسحاق بن اسماعيل بن احمد> نیز یاد کرده که اگر نام اسماعيل را از سلسله نسب او بپندازند، همان شخصی خواهد بود که <ياقوت> گفته است!

ه) منصور بن اسد، والى خراسان، اين، نظر <ابورحمان بيرونى> است. اين قول نیز اگر پدیدر و جد <منصور> را مد نظر قرار ندهيم و به جدّ اعلیٰ يعنى <اسد> بسنده نمائيم، همان نظر <ياقوت> خواهد شد که پيش‌تر (الف) از نظر گذشت. مرحوم نجم آبادى مى افزايد: <بنا بر اين معلوم مى شود که کتاب المنصورى به نام منصور بن اسحق بن احمد بن اسد> حاکم ری، تألیف گردیده است.

Nonus (کتاب نهم) شناخته شده و به صورت مکرر به زبان‌های مختلف ترجمه و منتشر گردیده است. برای نمونه این اثر در حدود سال‌های پس از ۱۱۷۵ م، از سوی ژراژ کرمونایی (۱۱۸۶-۱۱۱۴ م)، به زبان لاتینی ترجمه گردیده است و نیز یک ترجمه لاتینی از آن، از ترجمی ناشناخته، در سال‌های ۱۴۸۱، ۱۴۹۴، ۱۴۹۷، ۱۵۰۰، ۱۵۱۰ در اروپا از جمله در میلان - ایتالیا، به چاپ رسیده است. همچنین ترجمه‌ای لاتینی به همراه متن عربی آن، نخستین بار به کوشش رایسکه در سال ۱۷۷۶ در هاله - آلمان و همچنین ترجمه مقاله نخست این اثر به کوشش دی کونینگ^۱ با عنوان سه رساله تشریح از عرب‌ها^۲ در سال ۱۹۰۳ در لیدن - هلند به چاپ رسیده است و همان چاپ از سوی انستیتو تاریخ علوم عربی - اسلامی، زیر نظر دکتر فؤاد سزگین در سال ۱۹۸۶، در فرانکفورت - آلمان به صورت افست، تجدید چاپ گردیده است. ناگفته نماند اصل متن عربی این اثر در سال ۱۴۰۸ هـ / ۱۹۸۷، از سوی حازم البکری الصدیقی تحقیق گردیده و توسط معهد المخطوطات العربية به نحو مستقل، در کویت انتشار یافته است.

عناوین و مقالات دهگانه این اثر چنین است (نسخه مورد گفتگو فاقد بخشی از مقاله نخست):

- [المقالة الأولى فی المدخل إلى الطبّ و فی شکل الأعضاء و خلقها (در ورود به علم پزشکی و تشریح ...)] در ۲۶ فصل؛

المقالة الثانية فی تعرّف مزاج الأبدان و هیئتها و الأخلاط الغالبة علیها و استدلالات و جیزة جامعة من الفراسة (در شناسایی امزجه مختلفه بدنهای آدمی و اخلاط غالبه بر آنها و دلایل مختلف جامع از علم و فراست) در ۵۸ فصل؛

المقالة الثالثة فی قوی الأغذية و الأدوية (در نیروهای خوراکی‌ها و داروها) در ۲۵ فصل؛

المقالة الرابعة فی حفظ الصحة (حفظ بهداشت و سلامتی) در ۳۱ فصل؛

المقالة الخامسة فی الزينة (در زینت اعضاء) در ۷۷ فصل؛

- المقالة السادسة فی تدبیر المسافرین (در تدبیر مربوط به بهداشت مسافرین) در ۱۷ فصل؛

المقالة السابعة: جمل و جوامع فی صناعة الجبر و الجراحات و القروح (در شکسته بندی و

1. P. De Koning.

2. Trois traite d'anatomie arabe.

زخما) در ۱۸ فصل؛

المقالة الثامنة في السموم والهوام (در سموم حشرات و گزشها) در ۵۴ فصل؛

المقالة التاسعة في الأمراض الحادثة من القرن إلى القدم (در بیماری های ازسرتاپا)، در

۹۴ فصل؛

المقالة العاشرة في الحميات وما يتبع ذلك مما يحتاج إلى معرفته في تحديد علاجها (در

تبها)، در ۳۳ فصل.

آغاز: افتاده >... العروق التي في البدن على ما ذكرنا في تشريح العروق وأضل هذا العرق

... في هيئة الطحال، الطحال متطاول ... (۷ الف)، المقالة الثانية جمل و جوامع في تعرف

الأمزجة...<.

انجام: >... صفة السكجيين المتخذ بماء السفرجل ... وإذا قد أتينا أعنى جميع المقالات و

الفصول التي قد قدمنا ذكرها في صدر هذا الكتاب فلنستكمل كتابنا في هذا الموضع والله الموفق

والمعين والحمد لله رب العالمين والصلوة على سيدنا محمد والمصطفى وآله أجمعين، حسبنا الله

ونعم الوكيل ونعم النصير والسلام.<

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ قدیم، نام کاتب: محمود بن مسعود عسکری ناسخ، تاریخ

کتابت: سال ۶۱۰ هـ عناوین و نشانی ها: شنگرف، نوع کاغذ: شرقی (خانبالغ) نخودی ضخیم،

تعداد برگ: ۲۷۷ گ، تعداد سطر: ۱۵ س، اندازه متن کتاب: ۱۹×۵/۱۱ سانتیمتر، اندازه جلد:

۲۶×۵/۱۷ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه ای؛ رقم کاتب: > فرغ من تحريره، العبد الضعيف

الفقير المحتاج إلى رحمة الله تعالى، محمود بن مسعود العسکری الناسخ، يوم الخميس من شهر الله

الاصم، رجب من سنة عشرة و ستمائة.<

ویژگی های نسخه: نسخه ایست بسیار نفیس، گرانقدر و عزیزالوجود، در حاشیه تصحیح

گردیده و حاشیه نویسی اندکی نیز دارد. در سال های دور در برش صحافی غیرفنی و ناجبا،

بخش های اندکی از حواشی برگ ها افتاده است. آسیب دیدگی های جانوری و طبیعی و نیز

اندکی آثار رطوبت قابل مشاهده است، اما خوشبختانه به متن آسیب چندانی وارد نشده و متن

خواناست. تولیت و ریاست محترم کتابخانه، طی یادداشتی بر روی برگ نخست نسخه

نگاشته اند: > این نسخه نفیس را اینجانب در شهریور ۱۳۷۱، وقف کتابخانه بزرگ آیت الله

العظمی مرعشی نجفی رحمته الله نمودم تا در آن گنجینه عظیم بماند و محققان و پژوهشگران از آن بهره

گیرند.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۸، صص ۱۴۱-۱۴۲؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۸۶۲؛ صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، صص ۱۵-۱۶؛ بروکلمان، کارل، تاریخ الادب العربی، القسم الثاني ۳-۴، صص ۶۸۴-۶۸۷؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، صص ۳۸۳-۳۸۴؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۴۳-۵۷؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, pp. 281-283; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 269 & Vol. I (supp.), p. 419.

•••

شماره ردیف: <۲۳>

شماره نسخه: <۱۳۹۶۲>

نام اثر: الطب المنصوری = الکتاب المنصوری (۲)

آغاز: >بسملة، قال أبو بكر محمد بن زكريا المتطبب الرازي رحمه الله: [الحمد لله رب العالمين كثيراً كما هو أهله ومستحقه و صلى الله على محمد النبي وآله وسلم تسليماً، أما بعد فإني جامع للأمر أبي صالح منصور بن اسحق [بن أحمد] أطال الله بقاءه، في كتابي هذا جملاً و جوامع و نكتاً و عيوناً في صناعة الطب...<

انجام: >... في الحمى التي يعرض فيها الحرّ و البرد في حالة واحدة إذا كان في الحميات المحرقة و ليكمل كتابنا في هذا الموضع و الله الموفق و المعين و الحمد لله رب العالمين و الصلوة على محمد و آله الطيبين الطاهرين و سلم تسليماً.<

گزارش نسخه: نوع خط: نستعلیق، نام کاتب: قطب الدین محمد بن غیاث الدین محمد، طبیب اصفهانی، تاریخ کتابت: سال ۱۰۰۸ هـ عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ: شرقی، تعداد برگ: ۱۹۷ گ، تعداد سطر: ۱۹ س، اندازه متن کتاب: ۷×۱۳ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۴×۲۰ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه ای با تزئین؛ رقم کاتب: > ختم بالخیر و الظفر سنة ثمان و

۱. عبارات داخل قلاب، در نسخه کتابخانه ملی ملک - تهران، آمده است، لیکن نسخه مورد گفتگو، فاقد اضافات مذکور است.

ألف من الهجرة النبوية في مدينة أصفهان بمسجد جامع، على يد أحقر عباد الله وأحوجهم إلى غفرانه قطب الدين بن غياث الدين محمد بن نورالله بن محمد [الطيب الأصفهاني، عفى عنهما وستر عيوبهما بمثته وجوده].

ویژگی های نسخه: این نسخه که تنها شامل مقاله نخست کتاب است، در حاشیه تصحیح گردیده و حاشیه نویسی با نشان <مح>، <ه> و <۱۲> نیز دارد. برگ های نسخه آسیب دیدگی های شدید جانوری یا طبیعی داشت که بعدها ترمیم گردیده است. چند نسخه دارویی پزشکی در آغاز و پایان نسخه آمده است. تملک <اسدالله موسوی> در برگ های آغازین و انجامین نسخه دیده می شود که عبارات آن چنین است: <هو الملك قد انتقل إلى من مالكة [بالهبة]... وأنا العبد أسدالله بن...> و <هبه کرد این کتاب مستطاب را عبد الله جدید الاسلام صراف بفقیر حقیر اسدالله بن مرتضی الموسوی سنة ۱۱۸۶.>

•••

شماره ردیف: <۲۴>

شماره نسخه: <۱۴۵۶۵>

نام اثر: الطب المنصوری = الکتاش المنصوری (۳)

آغاز: <بسملة، المقالة الثانية، الأول جملة جامعة في تعريف الأمزجة، مزاج البدن، يعرف من اللون و السنخية والهيئة واللمس والأفعال والأشياء... أما اللون فالأبيض...>.

انجام: <... ينبغي أن لايسرع الحكم من دليل واحد، لكن يجمع منها ما أمكن ثم يكون بحسب ذلك... وأعلم أن دلائل الوجه والعين خاصة أقوى الدلائل وأصحها؛ تمت المقالة الثانية.>.

گزارش نسخه: نوع خط: شکسته نستعلیق، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: سال ۱۳۰۴ هـ عناوین و نشانی ها: مشکی، نوع کاغذ: فرنگی نخودی، تعداد برگ: ۲۱ گ، تعداد سطر: ۲۱ س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۳ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱/۵×۱۶ سانتیمتر، نوع جلد: مشمع (گالینگور) مشکی، عطف تیماج مشکی.

ویژگی های نسخه: این نسخه تنها شامل مقاله دوم کتاب است، روی برخی برگ ها آثار رطوبت مشاهده می گردد. برخی برگ های آغازین نسخه، به جهت آسیب دیدگی وصالی و ترمیم گردیده است.

•••

شماره ردیف: <۲۵>

شماره نسخه: <۸۷۵۹/۲>

نام اثر: قرابادین = کتاب الأقربادین الكبير = اقربادین = الأدوية المركبة

موضوع: پزشکی. داروشناسی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی است مهم در اصول تداوی و درمان بیماری‌های انسان، مشتمل بر ۶۲ باب^۱ در بیان انواع بیماری‌ها و علاج آنها به واسطه داروهای خاص آنها. رازی در مقدمه خویش بر این کتاب می‌نویسد: <این کتاب را برای ادویه مرکبه تهیه نمودم که برای حاجت طبیب در مواقع ضروری به کار آید و آن را به طریق اختصار نگاشته‌ام>.

گفتنی است کلمه <قرابادین> از ریشه یونانی <تراپوتیک>^۲ اخذ گردیده و به معنی <اصول تداوی> می‌باشد و البته حاجی خلیفه در کشف الظنون (ج ۱، ص ۱۳۶) آورده که: <اقربادین، کلمه‌ای یونانی به معنی ترکیب، یعنی [اصول] تراکیب ادویه مفرده و قوانین آن است>. باید دانست که این کلمه در متون پزشکی کهن، به صورت‌های <قرابادین، قرابادین، اقربادین، اقربادین و اقربادین> مورد استفاده قرار گرفته است.

باید افزود که عموم پزشکان چه در دوران اسلامی و چه پیش از آن، هریک لا اقل یک تألیف در <قرابادین> داشته‌اند؛ بنا به نوشته مرحوم نجم‌آبادی، آن، یک امر بسیار طبیعی بوده است، چرا که خلاصه و نتیجه علم طب، جلوگیری از بیماری‌ها و تداوی آنهاست. باید دانست که این اثر مهم، در فهرست‌نگاری نخستین از قلم فهرست‌نگار افتاده است و اینک برای نخستین بار، در این کتاب‌شناسی، معرفی می‌گردد.^۳

عناوین ابواب (= فصول) این اثر به شرح ذیل می‌باشد (نسخه ما فاقد باب‌های ۶۱ و

۶۲):

۱. فصل فی علل الشعر (۸۴ الف)، ۲. فصل فی مایسود الشعر [۸۴ الف)، [فصل فی

۱. در برخی نسخ ۶۱ باب آمده است و نیز گاهی (از جمله نسخه ما)، به جای عنوان <باب>، <فصل> ثبت شده است.

2. Therapeutique.

۳. بازشناسی این اثر، مرهون تلاش‌های تحسین برانگیز دکتر حسین رضوی برقی است.

مايبيض الشعر [(الف ٨٤) ، ٤. فصل في أدوية الصلع (٨٤ب) ، ٥. فصل في أدوية داء الثعلب (٨٤ب) ، ٦. فصل في أدوية الجراز (٨٥ الف) ، ٧. فصل في أدوية الصداع و الشقشقية (٨٥ الف) ، ٨. فصل في أدوية الرعشة (٨٦ الف) ، ٩. فصل في أدوية الفالج و اللقوة (٨٦ الف) ، ١٠. فصل في أدوية الصرع (٨٧ الف) ، ١١. فصل في أدوية الزكام (٨٧ الف) ، ١٢. فصل في أدوية المالمخوليا (٨٧ الف) ، ١٣. فصل في أدوية العين (٨٨ الف) ، ١٤. فصل في أدوية الأذن (٩٠ب) ، ١٥. فصل في أدوية الأنف (٩١ الف) ، ١٦. فصل في أدوية الرعاف (٩١ الف) ، ١٧. فصل في أدوية الأسنان (٩١ب) ، ١٨. فصل في أدوية القلاع (٩٣ الف) ، ١٩. فصل في أدوية اللسان (٩٣ الف) ، ٢٠. فصل في أدوية اللهاة (٩٣ب) ، ٢١. فصل في أدوية الخوانيق (٩٣ب) ، ٢٢. فصل في أدوية السعال (٩٣ب) ، ٢٣. فصل في أدوية ذات الجنب و الشوصة (٩٥ الف) ، ٢٤. فصل في أدوية الخفقان (٩٦ الف) ، ٢٥. فصل في أدوية المعدة (٩٦ب) ، ٢٦. فصل في أدوية أورام الكبد و المعدة (٩٨ب) ، ٢٧. فصل في أدوية الغيتان و الهیضة (٩٩ الف) ، ٢٨. فصل في الأدوية المقيئة (٩٩ب) ، ٢٩. فصل في الأدوية التي یسمن (١٠٠ الف) ، ٣٠. فصل في الأدوية التي تهزل (١٠٠ الف) ، ٣١. فصل في أدوية الفواق (١٠٠ الف) ، ٣٢. فصل في أدوية الكبد و سوء المزاج (١٠٠ب) ، ٣٣. فصل في أدوية الاستسقاء (١٠١ الف) ، ٣٤. فصل في أدوية اليرقان (١٠٢ب) ، ٣٥. فصل في أدوية الطحال (١٠٣ الف) ، ٣٦. فصل في أدوية القولنج (١٠٣ الف) ، ٣٧. فصل في أدوية الخلفة و الزحیر (١٠٦ الف) ، ٣٨. فصل في أدوية الكلى و المثانة (١٠٧ الف) ، ٣٩. فصل في احتباس البول (١٠٧ب) ، ٤٠. فصل في أدوية سلس البول (١٠٨ الف) ، ٤١. فصل في أدوية بول الدم (١٠٨ب) ، ٤٢. فصل في أدوية البواسیر (١٠٨ب) ، ٤٣. فصل في أدوية یقطع الطمث (١٠٨ب) ، ٤٤. فصل في مايسهل الولادة و یدرّ الطمث (١٠٨ب) ، ٤٥. فصل في الأدوية المدرة اللبن (١٠٩ الف) ، ٤٦. فصل في الأدوية القابضة للبن (١٠٩ب) ، ٤٧. فصل في أدوية تكثر الباه و المنی [أوتقلله] (١٠٩ب) ، ٤٨. فصل في أدوية النقرس و عرق النسا (١١٠ الف) ، ٤٩. فصل في أدوية الجبر (١١١ الف) ، ٥٠. فصل في أدوية یقطع البواسیر (١١١ الف) ، ٥١. فصل في أدوية الحیات و الديدان (١١١ب) ، ٥٢. فصل في أدوية السرطان (١١١ب) ، ٥٣. فصل في أدوية السعفة (١١١ب) ، ٥٤. فصل في أدوية الجرب

(۱۱۱ب)، ۵۵. فصل فی أدویة البرص (۱۱۲ الف)، ۵۶. فصل فی أدویة البهق (۱۱۲ الف)، ۵۷. فصل فی أدویة النمش والکلف (۱۱۲ ب)، ۵۸. فصل فی أدویة الجذام (۱۱۲ ب)، ۵۹. فصل فی أدویة آثار القروح والجدری (۱۱۲ ب)، [۶۰. فصل فی أدویة مبيضة مبرقة، ۶۱. فصل فی أدویة یحمر اللون].

آغاز: >بسملة، قال أبوبکر...؛ إتی أذکر فی کتابی هذا من الأدویة المركبة التي الحاجة إليها دون غيرها مختاراتها وطارح ما كان منها فضلاً وتوسعاً وأقتصر على ما يضطر إليه حاجة الطبيب فقط والحری...؛ [۱. فصل فی علل الشعر، خضاب یسود الشعر، یؤخذ رطل ... <.

انجام: >... [۵۹. أو ۶۰. فصل فی أدویة آثار القروح والجدری، صفة دواء یذهب بآثار القروح ...، یغسل بالنهار فی الحمام، نافع مجرب؛ طلی الدم الميت تحت الجلد ... < اقتاده.

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: تاریخ کتابت: [سال ۱۰۰۶ هـ (۸۲ ب)]، نوع کاغذ: شرقی نخودی نازک آهار مهره، عناوین و نشانی‌ها: قمرز، تعداد برگ: ۳۰ گ (۸۳ ب). (۱۱۲ ب)، تعداد سطر: ۲۳ س، اندازه متن کتاب: ۷/۵×۱۳ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۳/۵×۱۹ سانتیمتر، نوع جلد: تیماج قهوه‌ای با ترنج ضربی زمینه گل و بوتہ.

ویژگی‌های نسخه: نسخه‌ای است نفیس که در حاشیه تصحیح گردیده است و ندرتاً چند حاشیه نویسی مختصر نیز (همچون برگ ۱۰۸ ب) دارد. جلد اثر و لبه برگ‌ها آسیب دیده بود که البته از سوی متخصصان بخش مرمت این کتابخانه ترمیم گردیده است. شماره ارقام فصول با خط دیگری در هامش نوشته شده است. تاریخ کتابت نسخه به قرینه رساله پیشین این مجموعه نگارش یافت.

منابع پژوهش: نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۸۲-۸۷؛ بروکلیمان، کارل، تاریخ الأدب العربی، القسم الثانی ۳-۴، ص ۶۸۸؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریسه، تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۳، ص ۳۸۷؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, pp. 283-284; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 269.

شماره ردیف: <۲۶>

شماره نسخه: <۶۸۷۶/۲>

نام اثر: کتاب من لایحضره الطیب = طب الفقراء و المساکین^۱ = من لایحضره الطیب =

کتاب الی من لایحضره الطیب

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی مشهور و متداول در علم پزشکی است که در آن در خصوص درمان بیماری‌ها با غذاها و آشامیدنی‌های موجود، در هر جا و مکانی که دسترسی به طیب وجود ندارد، بحث شده است؛ این اثر در ۳۷ باب (در برخی نسخ ۳۶ باب) و هر باب در چند فصل و بنا به نوشته رازی در مقدمه کتاب خود، به درخواست <مردی دانشمند و جلیل القدر> نگارش یافته است.

مرحوم شیخ صدوق (د. سال ۳۸۱ هـ) در مقدمه کتاب من لایحضره الفقیه آورده است که نام کتاب خویش را از همین اثر رازی اقتباس نموده است. عناوین ابواب و فصول سی و هفت گانه کتاب من لایحضره الطیب، عبارت است از:

الباب الأول فی الصداع و علل الدماغ و الدوار و الشقیقة (۵۴ الف)،

الباب الثانی فی الفالج و اللقوة و الرعشة و الخدر (۶۱ ب)،

الباب الثالث فی الصرع و السدر و الدوار (۶۳ ب)،

الباب الرابع فی المالیخولیا (۶۶ الف)،

الباب الخامس فی السرسام (۶۸ ب)،

الباب السادس فی النسیان و فساد الذکر (۷۰ الف)،

الباب السابع فی علل العین (۷۰ الف).

۱. استاد فؤاد سزگین در اصل آلمانی کتاب تاریخ نگارش‌های عربی (ج ۳، ص ۲۸۷) و بروکلیمان در اصل آلمانی ذیل تاریخ ادبیات عرب (ج ۱، ص ۴۲۰) آورده‌اند که نسخه‌ای از طب الفقراء و المساکین در کتابخانه مونیخ - آلمان، به شماره <۸۰۷> موجود است که تقریباً همانند کتاب من لایحضره الطیب رازی است؛ اما سزگین افزوده که متن آن با اثر مذکور متفاوت است و گویا گزیده‌ای از کتاب الحاوی رازی بوده باشد؛ با این احوال، مرحوم نجم‌آبادی بر این باور بوده که نام دیگر کتاب من لایحضره الطیب، طب الفقراء و المساکین می‌باشد و مانیز در ثبت نام دیگر اثر مذکور به این دانشمند فرهیخته، اقتدا کردیم!

- الباب الثامن فى علل الأذن (٧٧ب)،
-الباب التاسع فى علل الأنف (٨٠ الف)،
-الباب العاشر فى علاج الشفتين والفم (٨٢ الف)،
-الباب الحادى عشر فى علاج اللوزتين والحلق والخوانيق ومجوحة الصوت (٨٥ الف)،
-الباب الثانى عشر فى الزكام (٨٦ب)،
-الباب الثالث عشر فى علاج الصدر ومجوحة الصوت والنزلات والسلّ والشوصة (٨٧ب)،
-الباب الرابع عشر فى السّل مع السعال (٩٢ب)،
-الباب الخامس عشر فى علاج أئداء النساء وتكثير اللبن وتقليله (٩٣ الف)،
-الباب السادس عشر فى علل المعدة (٩٣ب)،
-الباب السابع عشر فى الهیضة (٩٧ب)،
-الباب الثامن عشر فى أوجاع القلب والخفقان (٩٩ الف)،
-الباب التاسع عشر فى السمن والهزل (١٠٠ الف)،
-الباب العشرون فى أوجاع الكبد (١٠٠ب)،
-الباب الحادى والعشرون فى علل الطحّال (١٠٢ الف)،
-الباب الثانى والعشرون فى الاستسقاء (١٠٢ب)،
-الباب الثالث والعشرون فى علاج انطلاق البطن والخلفة وفساد الهضم والسحج والزحیر (١٠٤ب)،
-الباب الخامس والعشرون فى القولنج (١١٠ الف)،
-الباب السادس والعشرون فى علاج الحصة فى الكلى والمثانة (١١٥ب)،
-الباب السابع والعشرون فى علاج حرقة البول وبول الدم وكثرة البول وعسر البول (١١٦ب)،
-الباب الثامن والعشرون فى علاج الباه وكثرة الاحتلام (١١٨ب)،
-الباب التاسع والعشرون فى الطمث وعلاج الأرحام والحبل (١٢٠ الف)،
-الباب الثلثون فى علاج الورم فى الخصية والقضیب والفتق (١٢١ب)،
-الباب حادى والثلثون فى وجع المفاصل والنقرس وعرق النساء (١٢٢ب)،

[الباب الثانی و الثلثون] فی الدوالی و داء الفیل (۱۲۷ الف)،
 .الباب الثالث و الثلثون فی وجع الظهر العتیق (۱۲۷ ب)،
 .الباب الرابع و الثلثون فی الزینة و ما یتعلق بالعوارض فی ظاهر البدن (۱۲۸ الف)،
 .الباب الخامس و الثلثون فی لذع العقارب و الرتیلاء و نهش الحیات و عضة الكلب و لذع
 الزنابیر (۱۳۴ ب)،
 .الباب السادس و الثلثون فی مداواة من سقى شيئاً من السمومات المعدنية و النباتية فی
 سقى الذراریح (۱۳۶ ب)،
 .الباب السابع و الثلثون فی الحیات (۱۳۷ الف).
 باید افزود که این کتاب نخستین بار به اهتمام میرزا محمد علی در کلکته (بدون تاریخ)،
 سپس در سال ۱۸۸۶ در لکهنو، به صورت چاپ سنگی و سپس در سال ۱۳۳۴ ش به ضمیمه
 براء الساعة، توسط حاج میرزا علی آقا شیرازی و اهتمام جمال الدین معارف پرورد تهران، به
 صورت چاپ سربی منتشر گردیده است. همچنین این اثر به زبان فارسی هم برگردانده شده و
 دستنویسی از آن ترجمه فارسی، با مترجمی علاء الدین محمد طیب، به شماره <۴۵۱۸> در
 کتابخانه ملی ملک در تهران نگهداری می گردد.
 آغاز: >بسملة، الحمد لله رب العالمین و صلوته علی محمد و آله الطیبین الطاهرین أجمعین؛
 قال أبو بکر... ان رجلاً جليلاً فاضلاً يريد الخیر للناس و یتحرى صلاح أحوالهم، أحب أن
 نعمل له مقالة و جيزة فی علاج الأمراض بالأغذية و الأشربة... و أنا مبتدی الآن بها و...؛
 الباب الأول فی الصداع و علل الدماغ و الدوار و الشقشقية فن الأمراض الرأس الصداع...<.
 انجام: >... و أما إذا كان مع الحمیات علل أخر كالسعال و الأورام فی الكبد و غيرها من
 الأعضاء، فلیؤخذ علاجها مما ذکر أولاً و یزج و السلام؛ تمت الرسالة.<.
 گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: محمد بن میر محمد حسین حسینی پشت
 مشهدی کاشانی، تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۴ هـ، عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ: فرنگی
 نخودی آهار مهره، با مارک تجارتي >عقاب<، تعداد برگ: ۸۷ گ (۵۲ ب ۱۳۸ ب)، تعداد
 سطر: ۱۵ س، اندازه متن کتاب: ۶×۱۱/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۱/۵×۱۸ سانتیمتر، نوع جلد:
 تیماج قهوه ای، مجدول با عطف تیماج قهوه ای تیره؛ رقم کاتب: >تمت الرسالة الموسومة بمن
 لا یحضره الطیب فی یوم الأربعاء فی أربعة و عشرين من شهر رمضان المبارك، علی يد أحقر

عباد الله محمد بن میر محمد حسین، سنة ۱۲۸۴ هـ.

ویژگی های نسخه: این نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است و حاشیه نویسی مختصری نیز با نشان <ق> دارد. روی برگ <۱۱۲ الف> تملک [سید شریف نظام الدین] سراجی [جوشقانی] در سال ۱۳۳۳ ش که جوهر آن، لبه برگ را آغشته نموده، دیده می شود. ناگفته نماند نسخه ای دیگر (ناقص) از این اثر رازی (کتاب من لا یحضره الطیب) تنها، شامل سه برگ نخستین آن، در فهرست همین کتابخانه ذیل نسخه شماره <۱۱۷۶۸> (رک. فهرست کتابخانه، ج ۲۹، ص ۵۶۴)، کتابت قرن ۱۳ هجری، اشاره گردیده است.

منابع پژوهش: صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، ص ۱۵؛ مشار، خانابا، فهرست کتاب های چاپی عربی، ص ۹۰۵؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۶۶-۷۲، ۱۵۶، ۳۰۸ و ۳۱۷، بروکلیمان، کارل، تاریخ الادب العربی، القسم الثانی ۳-۴، صص ۶۹۲-۶۹۳؛ سرزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان

به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، تاریخ نگارش های عربی، ج ۳، ص ۳۹۴؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, p. 287; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 270 & Vol. I (Supp.), p. 420.

•••

شماره ردیف: <۲۷>

شماره نسخه: <۸۱۵۹>

نام اثر: الفاخر فی الطب = الکناش الفاخر

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی معروف در علم طب در درمان بیماری ها با بهره گیری از گفته های فیلسوفان در آنچه برای انسان نافع یا مضر است، به انضمام نظریات پزشکی اطباء قدیم و متأخر همراه بیان درمان و علاج بیماری های انسان از سر تا قدم است. این اثر در ۲۶ باب نگارش یافته است و در کتب طبّی قدیمی، همچون برخی شروح قانون ابن سینا، فراوان از آن یاد شده است. در قطعیت یا تشکیک انتساب اثر به رازی، ابوریحان بیرونی آن را منسوب به رازی می داند و در آن از تقسیم و تشجیر رازی و الکناش ابن سراجیون نقل مطلب شده است.

باید افزود این اثر گرانسنگ شامل دو مقاله به شرح ذیل می باشد (نسخه مورد گفتگو تنها شامل مقاله دوم است):

مقاله نخست شامل: درمان بیماری های سر، پوست، صورت، چشم، گوش، بینی، گلو، دندان، زبان، حنجره، ریه، جنب، معده، بیماری های صرع، حمله، سل، بیماری های قلب، سوء هضم، داء الثعلب، ریزش مو، بیماری های مو، بیماری های رنگ مو، بهق، بیداری، درد مراق (داء المراق)، مالیخولیا، کابوس، وسواس، عشق، سکنه، فالج، لقوه، رعشه، اختلاج، چشم دردها، ضعف بصر، آب چشم (مروارید)، شب کوری، سرطان چشم، درد پلک ها و بیماری های آن، حفظ شنوایی و دردهای گوش، طنین، کری، خون آمدن از بینی، درد بینی، نواسیر بینی، بیماری های لثه و فساد آنها، نزله، زکام، تهوع، سسکه و...>

مقاله دوم شامل: درمان بیماری های کبد، یرقان، استسقاء، اسهال ها، ذوسظاریا، بواسیر، قولنج ها، دردهای کلیه، بیماری های آلت تناسلی مرد و زن، نفرس، دردهای مفاصل، بیماری های مربوط به مثانه، عرق نسا، جرب، کلیه، دُمَل ها، سلعه ها (گزش ها)، خنازیر، بیماری های غده ها، باه، زیادی و کمی میل جنسی، حفاظت جنسی، تسهیل ولادت، بهداشت کودک، بریدن شیر، ترضیع، دفع سموم مار و عقرب و عنکبوت و رطیل و افعی، درمان شراب افیون، درمان ضد شوکران، ماهی گندیده، گوشت غدید شده، شیر فاسد، بیرون آوردن حشرات از گوشت، درمان سوختگی بانوره و زرنیخ، درمان سموم، دردهای مضره، سرسام، تب ها، محرقة، مطبقة، آبله، سرخک، تب های بلغمی، تب ربع و...>

شایان ذکر است بخشی از این اثر که مربوط به سنگ کلیه و مثانه است، از سوی دی کونینگ^۱ ضمن کتاب رساله دربارہ سنگ کلیه و مثانه...^۲ (صص ۵۶-۱۲۴) درج گردیده است؛ این اثر در سال ۱۸۹۶ درلیدن - هلند به چاپ رسیده و در سال ۱۹۸۶ نیز، از سوی انستیتو تاریخ علوم عربی - اسلامی (زیر نظر دکتر فؤاد سزگین) در فرانکفورت - آلمان، افسست گردیده است.

آغاز: >بسملة، المقالة الثانية في أوجاع الكبد، قال محمد: يكون أوجاع الكبد من أورام حارة و علامته الحمى اللازمة و شدة العطش و قىء المرّة الصفراء و ربما كان معه فواق و یرقان و سعلة

1. P. De Koning.

2. Traite sur le calcul dans les reins et dans la vessie traduction accompagnée du texte.

یابسته لانتف معها و سقوط الشهوة...>.

انجام: >... فإن كان سبب الغشى كثرة الاستفراغ بالعرق فيجب أن يقطع ذلك بما هو موصوف في باب إدرار العرق وقطعه، فهذا آخر الكلام فيها وهو آخر كتاب الفاخر.<

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ (دونوع)، نام کاتب (بخش نونویس): موسی [بن محمد بن سلیمان شریف] طبیب تنکابنی، تاریخ کتابت (بخش اصلی): سده ۱۱هـ و تاریخ بخش نونویس: سال ۱۲۹۶هـ محل کتابت (بخش نونویس): دارالخلافه طهران، عناوین و نشانی ها: قرمز، نوع کاغذ (بخش اصلی): فرنگی ضخیم سفید و جنس کاغذ بخش نونویس: فرنگی سفید با مارک تجارتی لاتینی^۱، تعداد برگ: ۲۳۱گ، تعداد سطر: ۲۱س، اندازه متن کتاب: (بخش نونویس): >تمت الأوراق الأولى والأواسط والأخيرة في يد موسى الطيب التنكابي، في دارالخلافه طهران في سنة ۱۲۹۶هـ.<

ویژگی های نسخه: این نسخه نفیس در حاشیه تصحیح گردیده است و حواشی و تعلیقات سودمندی نیز از کاتب بخش نونویس <موسی طبیب تنکابنی> دیده می شود. این تعلیقات که برخی عربی و برخی فارسی است، نوعاً با امضای <محرره الشریف بن الشریف العلامة بن العلامة موسی الطیب التنکابنی> آمده است؛ برخی از حواشی ها مانند حاشیه برگ <۲۳۱ب> تاریخ سال ۱۳۳۲هـ را بر ضمن خود دارد. بنا به نوشته وی در انجام، این اثر دارای <۶۰> تعلیقه و حاشیه از وی می باشد که به نظر می رسد معرفی و انتشار مستقل تعلیقات پزشکی تنکابنی بر کتاب الفاخر رازی، فی نفسه امری پسندیده است. گفتنی است پیش تر، بخش هایی از آغاز، اواسط و انجام نسخه افتاده بود که از سوی کاتب (تنکابنی)، که خود پزشک حاذقی نیز بوده، بازنویسی و تکمیل نموده است؛ بین برگ های ۱-۳ فهرستی از ابواب و فصول مقاله دوم این اثر درج شده است که بایستی به خط همین تنکابنی بوده باشد. روی آغازین برگ نسخه، کاتب بخش نونویس آورده است: <این کتاب مستطاب، جلد ثانی از کتابش فاخر از کتب مرحوم مغفور میرزا سلیمان حکیم طبیب تنکابنی است که جدّ این حقیر است و ناقص بوده و مشهور بین الاطباء بود که ناتمام و هنوز با تمام نرسیده، محمد بن زکریای رازی وفات کرد و خیلی تفحص از این کتاب در دارالخلافه طهران نمودم، [البته] بعضی از اطباء

[نسخه‌ای] از این کتاب داشتند و [لی] ناقص بود، نسخه [کامل و] تمام [شامل هر دو مقاله] در هیچ کتابخانه از اطباء نیافتیم، بعد از تجسس [و تفحص] زیاد در کتابخانه سلطان الأطباء، مرحوم میرزا ابوالقاسم نائینی از این [اثر] نسخه [ای] یافتیم که تمام بود، لذا از اول و وسط و آخر آنرا از روی آن نسخه استنساخ نمودم و تمام کردم، ولیکن آن نسخه بسیار مغلوط بود، چنانکه این نسخه [ما] هم بسیار غلط دارد، اگر فرصتی شود می‌توانم اغلاط آنرا بصحت تبدیل نمایم، اللهم وفقنی بتاريخ سنة ۱۲۹۶ هـ در دارالخلافة طهران در مدرسه مرحوم آقا شیخ عبدالحسین، تمام شد؛ حرره موسی الطیب التنکابنی. > در آغاز نسخه، همچنین تملک تنکابنی باظهر > قد اوتیت سؤلک یا موسی ۱۲۶۰ < همراه یادداشت: > چند روزی در عاریه حقیر است؛ أنا الجانی [موسی] ابن العلامة [ابن العلامة المیرزا محمد بن المیرزا سلیمان] التنکابنی، > دیده می‌شود. برخی برگ‌ها آسیب جانوری دیده که بعضی از آنها وصالی غیرفنی و ترمیم غیراصولی شده است.

منابع پژوهش: حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۲۱۵؛ صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، ص ۱۳؛ بروکلیمان، کارل، تاریخ الأدب العربی، القسم الثانی ۳-۴، ص ۶۹۰؛ سزگین، فؤاد، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریشه، تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۳، صص ۳۹۱-۳۹۲؛ نجم آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۱۴۸-۱۵۲ و ۳۱۶؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, p. 286; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, p. 270 & Vol. I (Supp.), p. 420.

•••

شماره ردیف: <۲۸>

شماره نسخه: <۴۲۸۲>

نام اثر: الحاوی فی الطب = الجامع الحاضر لصناعة الطب = الجامع = الجامع الکبیر = حاضرة

صناعة الطب

موضوع: پزشکی

زبان: عربی

گزارش متن: کتابی ارزشمند، گرانسنگ، نفیس و نسبتاً حجیم و بزرگ در عالم پزشکی،

یعنی حدود ۳۰ جلد است که برخی بر این باورند پس از وفات رازی، به امر >ابوالفضل محمد بن حسین مشهور به ابن العمید< (د. سال ۳۵۹ هـ)، استاد صاحب بن عبّاد (وزیر شهیر رکن الدوله دیلمی از پادشاهان آل بویه)، یادداشت‌های باقیمانده از وی، از خواهر رازی اخذ گردیده و به اهتمام شاگردانش جمع‌آوری و نام *الحاوی* بر آن نهاده شده است که البته برخی از صاحب‌نظران منتقد این نظر هستند.^۱

بنا به نوشته مرحوم دکتر محمود نجم آبادی، این اثر را باید آخرین تألیف رازی دانست؛ وی همچنین اضافه کرده است که این اثر معتبرترین، بزرگترین و مهمترین کتاب رازی است که وی، تمامی تجارب شخصی و مشاهدات بالینی خود را که محصول سال‌ها طبابت رازی در بغداد بوده، در این اثر گردآوری کرده است. این اثر مدت‌ها مرجع دانشجویان علوم پزشکی در دنیا بوده است و در واقع یک دوره کامل پزشکی مشتمل بر جمیع اطلاعات پزشکی در تشخیص امراض و چگونگی درمان آنها تا دوران رازی است؛ رازی در این اثر عقاید خود و نظریات پزشکان پیش از خود را نگاشته و در هر بخش خود، اظهار نظر نموده است.

کتاب *الحاوی*، نه نوشتاری ساده، برای ثبت تجربیات پزشکی، بلکه حقیقتاً دایرة المعارف بزرگ علم پزشکی است که در آن با موشکافی علمی به مباحث طبی پرداخته شده است. روش به کار برده شده در تدوین کتاب *الحاوی*، هم اکنون نیز در تمامی آثار علمی پزشکی دنیا، به کار گرفته می‌شود و از این روست که می‌بینیم این کتاب بیش از پنجاه سال به عنوان یکی از مهمترین کتب درسی فرانسه، مهد تمدن و فرهنگ اروپا و نه در مدارس معمولی، بلکه در دانشگاه سوربن در پاریس، تدریس می‌گردیده است و تنها در سال ۱۵۴۲، پنج بار با ترجمه فرانسوی، تجدید چاپ شده است؛ *الحاوی* افزون بر ترجمه فرانسوی، به زبان‌های انگلیسی و لاتینی نیز ترجمه و چاپ شده است. به هر تقدیر این اثر مشتمل بر مباحثی در مداوای بیماری‌ها، جراحی، ادویه و غذاها، داروهای ترکیبی، فن پزشکی، داروشناسی، وزن و مقیاس، تشریح، اسباب طبیعی در علم پزشکی، راهنمای پزشکی نام و اصطلاحات پزشکی، مقدمات پزشکی و ده‌ها موضوع طبی دیگر که این اثر حاوی تمامی آن‌هاست.

در معرفی و توضیح بخش‌های مختلف این کتاب بزرگ، باید افزود، کتاب *الحاوی*، طبق نوشته فؤاد سزگین، دایرة المعارف بزرگ طبی است، که قسمت اعظم آن از نقل قول‌هایی از آثار

۱. بروکلیمان به نقل از هرشبرگ این داستان را غیر واقعی و ساختگی می‌داند!

یونانی، سریانی، هندی و عربی تشکیل شده و بخشی از آن هم یادداشت‌ها و تجربیات شخصی رازی است. علی بن عباس مجوسی درباره کاری که رازی در *الحاوی* انجام داده، چنین اظهار نظر می‌کند: >مشاهده کردم که در آن از همه آن چه مورد نیاز پزشکان است، یعنی بهداشت و درمان بیماری‌ها و ناخوشی‌هایی که با دارو و خوراک درمان پذیرند و نشانه‌های آن‌ها، یاد کرده و از ذکر چیزی از آن چه مورد نیاز طالبان این فن است، غفلت نورزیده است؛ اما درباره امور طبیعی مانند دانش اسطقسات و مزاج‌ها و اخلاط و کالبد شکافی و جراحی چیزی نگفته، و نیز آنچه را که آورده بر پایه نظم و ترتیب لازم و به شیوه کتاب‌های آموزشی نیست. همچنین آنگونه که از دانش و شناخت او نسبت به فن پزشکی و تألیف کتاب می‌سزد. زیرا من منکر فضل و دانش او در فن پزشکی و توانایی او در تألیف کتاب نیستم. کتاب خویش را به مقالات و فصول و ابواب گوناگون تقسیم نکرده است. وی در وصف هر یک از بیماری‌ها و علل و نشانه‌ها و شیوه درمان آن‌ها، سخنان هر یک از پزشکان قدیم و جدید، از بقراط و جالینوس گرفته، تا اسحاق بن حنین و پزشکانی را که در فاصله میان ایشان زیسته‌اند، آورده و از ذکر چیزی از گفته‌های ایشان در این باب، فروگذاری نکرده است. بدین سان همه کتاب‌های پزشکی، در این کتاب وی گنجانده شده‌اند؛ اما باید دانست که پزشکان حاذق و ماهر در وصف طبیعت بیماری‌ها و علل و نشانه‌ها و شیوه درمان آن‌ها اتفاق نظر دارند و در میان ایشان جزاندکی فزونی و کاستی یا در برخی الفاظ، اختلافی نیست، زیرا قوانین و شیوه‌هایی که برای شناخت بیماری‌ها و ناخوشی‌ها و موجبات و درمان آن‌ها به کار می‌برند، شیوه‌های عیناً مشابهی است و وقتی چنین است، چه حاجت که سخنان پزشکان قدیم و جدید را نقل و تکرار کنند، زیرا گفته‌های ایشان همانند است و هرگاه نیز برخی از ایشان در زمینه کاربرد انواع داروها سخنی برخلاف دیگران گفته باشند، آن سخن به قوای داروها و فواید آن‌ها مربوط نمی‌شود، مثلاً به و گلابی و زالزالک، یا زنجبیل و فلفل سیاه و فلفل سبز، گرچه از نظر نوع مختلفند، از نظر قوا و فواید مشابه‌اند و تنها در شدت و ضعف با یکدیگر تفاوت دارند؛ پس شایسته آن بود که تنها برخی از سخنان ایشان را نقل کنند و به آنچه مورد نیاز است، اکتفا ورزد و گفته‌های دانشمندترین و پیشرفته‌ترین و خوش بیان‌ترین و محجرب‌ترین ایشان در این فن را راهنما قرار دهند، تا حجم کتاب کمتر شود و کار تهیه و استنساخ آن آسان‌تر باشد و در نتیجه فراوان‌تر شود و در دسترس مردمان قرار گیرد. من تاکنون نسخ این کتاب را تنها نزد دو تن از

اهل علم و ادب دیده‌ام.

جناب آقای مولوی که در ترجمه فارسی اثر شهیر سزگین (تاریخ نگارش های عربی)، کار مقابله با متن آلمانی را برعهده داشته است در این خصوص می نویسد: <در این نقل قول مفصل از کامل الصناعة الطیبة تألیف علی بن عباس اهوازی، متأسفانه یک نکته مهم و لازم حذف شده است. اهوازی در میان همین سخنان می افزاید که شاید کتاب الحاوی مجموعه دفاتر یادداشت رازی در زمینه دانش پزشکی بوده است و او همه این ها را برای استفاده شخصی در سال های پیری و دوران ضعف حافظه، و شاید هم برای زمانی که همه کتاب های خود را در دسترس نداشته باشد، فراهم آورده است. همچنین می توان تصور کرد که می خواسته است به هنگام فرصت، یادداشت ها را مرتب و منظم کند، اما هرگز چنین فرصتی نیافته است. در حقیقت مجلدات الحاوی نشان می دهد که مطالب آن ها یادداشت هایی است که با شتاب بسیار، از منابع گوناگون فراهم آمده اند.

عناوینی که بر روی هر یک از اجزای ۲۳ جلد (از سی جلد) کتاب الحاوی رازی نهاده شده چنین است:^۱

- ۱. الجزء الأول فی أمراض الرأس،
- ۲. الجزء الثاني فی أمراض العين،
- ۳. الجزء الثالث فی أمراض الأذن والأنف والاسنان (نسخه ما)
- ۴. الجزء الرابع فی أمراض الرئة،
- ۵. الجزء الخامس فی أمراض المرى والمعدة ومايتعلق بذلك،
- ۶. الجزء السادس فی الاستفراغات والتسمين والهزال،
- ۷. الجزء السابع فی أمراض الثدي والقلب والكبد والطحال،
- ۸. الجزء الثامن فی أمراض الأمعاء،
- ۹. الجزء التاسع فی أمراض الرحم والحمل،
- ۱۰. الجزء العاشر فی أمراض الكلى ومجاری البول وغيرهما،
- ۱۱. الجزء الحادى عشر فی الحمیات والديدان فى البطن والبواسير والحذب والنقرس و

۱. از تعداد مجلدات سی جلدی الحاوی، تاکنون تنها نسخ خطی ۲۳ جلد یافت شده و همانها نیز منتشر گردیده است. عناوین اجزای ۲۳ جلدی کتاب براساس نسخ چاپی آن در این نوشتار درج گردید.

الدوالی و داء الفیل و غیرها،
 -الجزء الثانی عشر فی أمراض السرطان والأورام والدمامل والديبيلات وما یجلل جسا
 القروح والدشبد و غیرها،
 -الجزء الثالث عشر فی أمراض الرض والفسخ الذی ینشق منه داخلاً والقروح فی أعضاء
 التناسل والمقعدة و غیرها،
 -الجزء الرابع عشر فی الحمیات والبراز والقی و غیرها،
 -الجزء الخامس عشر فی الحمی المطبقة والأمراض الحادة والحادثة عن السدد وسقی الماء
 البارد و غیرها،
 -الجزء السادس عشر فی حمیات الدق والذبول والنافض والحمیات التي لا تسخن فی
 الحمیات الوئیبة و غیرها،
 -الجزء السابع عشر فی الجدري والحصبة والطواعین،
 -الجزء الثامن عشر فی البُحران وما یتعلق به،
 -الجزء التاسع عشر فی البول وما یتعلق به والنهش والسموم،
 -الجزء العشرون فی الأدوية المفردة (الف-زاء)،
 -الجزء الحاوی والعشرون فی الأدوية المفردة (سین-یاء)،
 -الجزء الثانی والعشرون فی الصيدلة وفی جداول استنباط الأسماء والأوزان والمکاییل،
 -الجزء الثالث والعشرون (القسم الأوّل) فی قوانین استعمال الأطعمة والأشربة وفی النوم و
 الیقظة وفی الأمراض التي تعدی وتتوارث و غیرها،
 -الجزء الثالث والعشرون (القسم الثانی) فی ما یعرض للجلد من البهق والبرص والجذام و
 غیرها وفی خضاب الشعر والید.

بايد افزود كه نسخه مورد گفتگو، جزء سوم كتاب الحاوی فی الطب است و متأسفانه
 بخش های از آغاز (از جمله مقدمه) آن، از نسخه افتاده است؛ همچنین جابجایی های در
 برخی ابواب آن نسبت به نسخه چاپی (حیدرآباد دکن) مشاهده می شود.

عناوین فرعی ابواب جزء سوم نیز بر اساس نسخه مورد گفتگو، چنین است:

[۱. فی أمراض الأذن، ۲. فی عسر السمع والصمم]، ۳. فی ما یحدث فی الأنف من النتن و
 عدم السّم والقروح والسدد و... (۶ب)، ۴. فی ما یحدث فی الفمّ من الأمراض وعلامتها و

علاجها... (۱۴ الف)، ۵. فی ما يحدث بالصوت وما يصلح خشونة قصبه الرئة وفي مجوحة الصوت (۲۹ ب)، ۶. باب فی التنفس وتقدمة المعرفة (۳۶ ب)، ۷. أصناف سوء التنفس (۴۲ الف)، ۸. فی العلق وما ينشبه فی الحلق ويقوم فی المجرى وعلاج المخنوق والغريق... (۵۰ الف)، ۹. فی الأورام والقروح والنغاغ فی الحلق والخوانيق واللسان واللهاة والمخنوق والغريق وضيق المبلع (۵۵ ب)، ۱۰. فی مداواة الأسقام (۷۴ الف).

در تاریخ نگارش های عربی، تألیف گرانمایه دکتر سرزگین، فهرستی از برخی مقالات و رساله های پژوهشی که در معرفی کتاب الحاوی آمده است که عبارتند از: مقاله <اشتاین شنایدر> با عنوان: "آثار سم شناسی عرب هاتا تا پایان قرن دوازدهم...".^۱، منتشر شده در نشریه *Virchow's Archiv*، شماره ۵۲ (۱۸۷۱)، ص ۴۶۸ به بعد؛ رساله دکتری <تیمان> با عنوان: <رازی طبیب عرب در کتاب الحاوی خود از اطبای یونانی درباره دندان پزشکی چه می گوید؟>^۲ (لایپزیگ ۱۹۲۵)؛ مقاله <پرژان> با عنوان: "برداشت های شخصی چشم پزشکی رازی در الحاوی"^۳ منتشر شده در نشریه *Ann. d'Oculistique*، شماره ۱۲۷ (۱۹۰۲)، صص ۱۰۵-۱۳۳، ۲۷۲-۲۸۷ و ۴۱۳-۴۳۲؛ مقاله <مایرهوف> با عنوان: "سی و سه معاینه طبّی توسط رازی (ح ۹۰۰ م)"^۴ منتشر شده در نشریه *Isis*، شماره ۲۳ (۱۹۳۵)، صص ۳۲۱-۳۵۶ و متن عربی آن صص ۱-۱۴؛ مقاله <شیپرگس> با عنوان: "الحاوی رازی"^۵ منتشر شده در نشریه *Z. ärztl. Fortbildung*، شماره ۴۸ (۱۹۵۹)، ص ۱۰۳۰ به بعد؛ مقاله <دیتیریش> با عنوان: "[مهارت های علم پزشکی]"^۶ منتشر شده در همان نشریه *Z. ärztl. Fortbildung*، شماره ۴۸ (۱۹۵۹)، ص ۴۵ به بعد؛ مقاله <نیبا> با عنوان: "داروشناسی موجود در الحاوی رازی..."^۷

1. "Die toxicologischen Schriften der Araber bis Ende des XII. Jahrhunderts ...".

2. <Was berichtet der arabische Arzt Rhazes in seinem Continens aus griechischen Ärzten über Zahnheilkunde>.

3. "Les conceptions ophtalmologiques personnelles de Phazes dans le Hawi".

4. "Thirsty -three clinical observations by Rhazes (circa 900 AD)".

5. "Continens Rhasis".

6. "Medicinalia".

7. "La material mdica contenuta nel Liber Elhavi di al-Razi (nel 1100e anniversario della nascita di al-Razi), estratto degli Atti e Relazioni dell'Accad.

منتشر شده در نشریه *Pugliese delle Scienze*، شماره ۲۳ (۱۹۶۵)، صص ۳۱۱-۳۳۱؛ کتاب <دکتر محمود نجم آبادی> نیز ۳۳ معاینه بالینی رازی را با عنوان *قصص و حکایات المرضى* (تهران ۱۹۶۴) و تجدید چاپ همراه افزوده‌ها در ۱۳۶۵ ش)؛ رساله دکتری <احمد م. مختار> با عنوان: <رازی در مقابل جالینوس، نقد جالینوس در بیست کتاب نخست از *الحاوی* ابن رازی>^۱ (بن ۱۹۶۹)؛ کتاب <دکتر مهدی محقق> با عنوان: *فیلسوف ری محمد بن زکریای رازی* (تهران ۱۳۴۹ ش/۱۹۷۰)؛ مقاله <ف. ف. خطاب> با عنوان: "رائعة عربية، *الحاوی* للرازی" منتشر شده در نشریه *المورد*، س ۱، ش ۳-۴ (۱۹۷۲)، صص ۱۴۱-۱۴۴؛ مقاله <همو> با عنوان: "الملاحظات الاكلينيكية أو الحالات السريرية في كتاب *الحاوی* للرازی" منتشر شده در همان نشریه *المورد*، س ۲، ش ۳ (۱۹۷۳)، صص ۲۰-۳۳؛ مقاله <شونفلد> با عنوان: "درمان دندان در *الحاوی* رازی"^۲ منتشر شده در خلاصه مذاکرات بیست و سومین کنگره بین المللی تاریخ پزشکی (لندن ۱۹۷۱)، ج ۲، صص ۹۶۲-۹۶۷ و کتاب <حسین م. ع. عقبی> با عنوان: *طَبَّ الرازی، دراسة وتحليل لكتاب الحاوی* (بیروت ۱۹۷۷).

همانگونه که اشاره گردید، کتاب *الحاوی فی الطب* مشتمل بر ۳۰ جلد است، اما بر اساس نسخ یافت شده، تاکنون تنها ۲۳ جلد آن به عنایت و تصحیح سید عبدالوهاب، شرف‌الدین و محمد عبدالمعین خان از سوی مطبعة دائرة المعارف العثمانية در حیدرآباد دکن، بین سال‌های ۱۹۵۵-۱۹۷۲ (تجدید چاپ ۱۹۷۴-۱۹۷۹) به چاپ رسیده است. باید افزود که همچنین برخی مجلدات این اثر (همچون جلد نخست و بیست و دوم) از سوی دکتر سید محمود طباطبایی (پزشک متخصص و مسلط به زبان عربی و عضو هیئت علمی دانشگاه مشهد) به فارسی ترجمه و به اهتمام شرکت داروشناسی *الحاوی* بین سال‌های ۱۳۶۹-۱۳۷۲ به چاپ رسیده است. همچنین بخش‌هایی از این اثر ارزشمند، به اهتمام جاتین سوردیل تومین^۳ همراه ترجمه لاتینی آن بین سال‌های ۱۵۰۹ و ۱۵۴۲ در جمهوری ونیز (ایتالیا) منتشر گردیده است. نیز برای نخستین بار، یک ترجمه لاتینی نیز از مترجمی ناشناس در شهر پریشیا^۴، از شهرهای شمالی

1. <Rhasas contra Galenum. Die Galenkritik in den ersten zwanzig Büchern des Conteinens von Ibn ar-Razi>.

2. "Zahntherapie im al-Hawi des ar-Razi".

3. J. Sourdel Thomine.

4. Brescia.

ایتالیا در سال ۱۴۸۶ و نیز از سوی فرج بن سالم با عنوان *الحاوی للرازی*^۱ همراه ترجمه لاتینی آن در دو جلد، قطع سلطانی به نحو مکرر در اروپا، به چاپ رسیده است که نسخه‌های چاپی آن اکنون بسیار نادر و کمیاب است؛ ترجمه‌ها و گزیده‌های دیگر نیز از کتاب *الحاوی* صورت گرفته که فؤاد سزگین در پژوهش ارزشمند خود، تاریخ نگارش‌های عربی، به مواردی، اشاره کرده است. باید افزود در فهرست نگاری نخستین این کتابخانه، نسخه شماره <۸۱۴۳>، به اشتباه نسخه‌ای دیگر از کتاب *الحاوی فی الطب* تألیف رازی دانسته و در فهرست ثبت شده است که در واقع *الحاوی فی علم التداوی*، تألیف نجم‌الدین محمود بن الیاس شیرازی می‌باشد و بدین وسیله تصحیح و استدراک می‌گردد.

آغاز: ^۲ افتاده >... [فی أمراض الأذن ... فی عسر السمع والصم]... بن ماسویه قال إن صبّ فی الأذن مع خلّ وکندر بدهن ورد ینفع من وجعها العارض من برد و رطوبة و دهن اللوز ... (۶ب) فی ما یحدث فی خلقة الأنف من التّن و عدم الشّم و القروح ...<

انجام: >... (۸ الف) من الأدوية المفردة من التاسعة... ولا ینبعث منه شیء دفعة و یكون معه وجع و حمی و یكون تفتق العروق من برد شدید و جداً من حمل عنیف و الدم الجاری منه عزیز کثیر و یحدث فی أكثر الأمر مع ورم و التلّخص منه عسر لانکاد ینجع؛ تمّ الجزء الثالث من کتاب *الحاوی فی الطب*، يتلوه فی الذی یلیه فی علاج انفتاح العروق و لله الحمد و النعمة و به التوفیق و العصمة حسبنا الله و نعم الوکیل.<

گزارش نسخه: نوع خط: نسخ، نام کاتب: نامعلوم، تاریخ کتابت: نیمه دوم سده ۸ هـ عناوین و نشانی‌ها: شنگرف و مشکی، نوع کاغذ: شرقی نخودی ضخیم (خانبالغ) آهار مهره، تعداد برگ: ۹۰ گ، تعداد سطر: ۲۵-۲۷ س، اندازه متن کتاب: ۱۳ × ۲۰/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۹ × ۲۸ سانتیمتر، نوع جلد: مشمعی (گالینگور) قهوه‌ای، با عطف تیماج مشکی.

ویژگی‌های نسخه: نسخه‌ای بسیار نفیس و عزیز الوجود از سده هشتم هجری است؛ نسخه در حاشیه تصحیح گردیده است و حاشیه نویسی اندکی نیز در برخی برگ‌ها دیده می‌شود. بخش‌هایی از عناوین ابواب و فصول جزئی کتاب، در برش ناجما در صحافی، در

1. Continens Rasis.

۲. آغاز اصل مجلد سوم از کتاب *الحاوی* بر پایه نسخ چاپی آن چنین است: <أمراض الأذن و جمود الدم فیه و الطرش و الصمم و ثقل السمع ...>

سال‌های دیرین از نسخه افتاده است. آثار رطوبت دیدگی بر فراز برگ‌های نخستین و پایانی نسخه قابل مشاهده است ولی البته خوشبختانه آسیبی به متن نرسیده و خواناست. برخی برگ‌های نسخه آسیب دیده و ترمیم گردیده است. بر فراز برگ < ۸۱ الف > تملکِ < محمد رضا > با مهر بیضی شکل < عبده محمد رضا ۱۲۵۵ > دیده می‌شود.

منابع پژوهش: طهرانی، آقابزرگ، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، ج ۶، صص ۲۳۵-۲۳۶؛ مشار، خانابا، *فهرست کتاب‌های چاپی عربی*، صص ۳۰۱-۳۰۲؛ نجم‌آبادی، محمود، *مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی*، صص ۹-۴۳ و ۳۰۰-۳۰۴؛ سرکیس، الیان، *معجم المطبوعات العربیة والمعربیة*، ج ۱، ص ۹۱۴، صالحیه، محمد عیسی، *المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع*، ج ۳، صص ۱۱-۱۲؛ بروکلیمان، کارل، *تاریخ الأدب العربی*، القسم الثانی ۳-۴، صص ۶۸۳-۶۸۴؛ سزگین، فؤاد، *ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریسه، تاریخ نگارش‌های عربی*، ج ۳، صص ۳۷۹-۳۸۲؛

Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS), Vol. III, pp. 278-281; Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature* (GAL), Vol. I, pp. 268-269 & Vol. I (Supp.), pp. 418-419.

•••

شماره ردیف: < ۲۹ >

شماره نسخه: < ۱۳۸۰۵/۲ >

نام اثر: **عروق مقصوده = رگ شناسی (رساله در...)** = **رگ زدن (رساله در...)** = **شناسایی**

رگهای مضروب بدن

مترجم: ناشناخته

موضوع: پزشکی

زبان: فارسی

گزارش متن: رساله مختصری در شناسایی رگ‌ها و فصد (رگ‌زنی طبّی) آن‌ها، مشتمل بر توصیف هفده رگ می‌باشد. نام رگ‌های هفده‌گانه عبارتند از: قیفال، باسلیق، اکحل، حبل الزارع، اسلیم، صافن، رگ زیر زانو، عرق النساء، عرق الجبهة، صدغ، ماقین، ارنبه، دواج، رگ زیر زبان، چهار رگ لب‌ها، رگ میان سرورگ پس گوش. باید افزود در نسخه مورد گفتگو، مؤلف محمد بن زکریای رازی دانسته شده است که اگر صحت این انتساب را تأیید نماییم، ناگزیر

بایستی ترجمه فارسی باب چهارم رساله الفصد وی بوده باشد که از سوی مترجمی ناشناس از زبان عربی به فارسی برگردانده شده است. مرحوم نجم آبادی در کتاب مؤلفات رازی، اصل عربی این اثر (الفصد) را به تفصیل معرفی نموده است. ناگفته نماند که در نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، این اثر با عنوان عروق مقصوده از مترجمی ناشناس گزارش شده است. ناگفته نماند، در این نوشتار، ترجمه‌های آثار رازی، ذیل همان آثار معرفی نمودیم، اما از آنجا که از اصل این اثر (الفصد) نسخه‌ای در این کتابخانه تاکنون شناسایی نشده است، به جهت نفاست و اهمیت این اثر و نیز ختامه مسک، بر خلاف قاعده نوشتار حاضر، آن ترجمه را به نحو مستقل معرفی نمودیم!

آغاز: >بسمله، در شناسایی رگها مضروب بدن، چنین گوید محمد بن زکریای رازی: آنچه رگی که پیشتر باید زد و آنچه را که باید کمتر زد، چندین رگ است؛ اول: قیفال و جایگاه او بر میان بازوست ...<.

انجام: >... هفدهم، رگ پس گوش است، گوش رانیک باید مالید، تا رگ پدید آید و این هم کودکانرا ززند از بهر درد چشم و خارش سر نیک منفعت دارد.<.

گزارش نسخه: نوع خط: شکسته نستعلیق، نام کاتب: سید یحیی ابن حاجی میرزا علی - محمد لاریجانی ملقب به سید الحکماء، تاریخ کتابت: سال ۱۳۳۱ق، محل کتابت: [تهران]، عنوان‌ها و نشانی‌ها: مشکی، نوع کاغذ: فرنگی نخودی، تعداد برگ: ۲گ (۷ ب. ۸ الف)، تعداد سطر: ۱۶س، اندازه متن: ۸/۵×۱۵/۵ سانتیمتر، اندازه جلد: ۱۰/۵×۱۷ سانتیمتر، نوع جلد: میشن قهوه‌ای تیره، رقم کاتب: >در شب بیست [و] پنجم شهر صیام سنه اودئیل، حقیر سید یحیی ملقب بسید الحکماء ابن حاجی میرزا علی محمد اللاریجانی در ساعت هفت از شب تحریر نمودم و بیادگار نهادم و از ناظرین محترم ... فی سنة ۱۳۳۱هـ.<.

ویژگی‌های نسخه: این رساله در حاشیه تصحیح گردیده است. بعد از رساله حاضر (بین برگ‌های ۸ ب. ۹ الف) چند حدیث درباره رسول خارجی و باطنی، و تقسیم عقل به مطبوع و مسموع، یک فایده طبّی در اینکه اطّباء هند، فرس و روم متّفق القولند که امراض از ۶ خصلت نشأت می‌گیرد: >الأمراض یتولّد من ستّة أشياء: الأکل علی الأکل، قلّة النوم فی اللیل، کثرة النوم فی النهار، حبس البول، کثرة...< به همراه چند فایده طبّی دیگر؛ نیز ابیاتی از خیام نیشابوری و ابن عربی و همچنین ۲ بیت شعر در مدح >رضاخان پهلوی<، از کاتب، مربوط به

سال ۱۳۰۴ش (سال تاج‌گزاری رضاخان) دیده می‌شود؛ ناگفته نماند که برخی از ابیات منسوب به خیام نیشابوری با قلم مداد نگاشته شده با امضای <فلاح‌زاده> که متأسفانه به تدریج رنگ آن (مداد) در حال از بین رفتن است و بایستی ضمن اقداماتی برای تثبیت آن، به نظر می‌رسد تهیه اسکن، نسخه دیجیتالی و میکروفیلم مفید باشد. این ابیات از کاتب نسخه (لاریجانی) است:

<دنیا نبود درد و بجز ناله و آه عاقل نکند درین جهان منزلگاه
آید روزی که دوستانش گویند بیچاره فلان ببرد اِنّا لله
در شب نوزدهم ماه صیام ۱۳۳۰هـ وقت سحر... در طهران بیادگاری تحریر نمود و از خواننده
طلب مغفرت می‌خواهم؛
آدمی را عقل باید در بدن ورنه جان در کالبد دارد جماد.>

منابع پژوهش: دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۴ (مجلد ۳، بخش ۲)، صص ۷۸۷-۷۸۸؛ نجم‌آبادی، محمود، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، صص ۱۴۴-۱۴۷؛ منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۱، ص ۵۴۴، همو، فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۵، ص ۳۴۸۷.

منابع پژوهش

۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱.
۲. اذکابی، پرویز، حکیم رازی ...، تهران، طرح نو، ۱۳۸۲
۳. آرام، احمد، علم در اسلام، تهران، سروش، ۱۳۶۶.
۴. بجنوردی، کاظم (زیرنظر)، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۲، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳.
۵. -----، جلد ۹، چاپ دوم، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۶. بروکلمان، کارل، تاریخ الادب العربی، قسم الثانی، القاهرة، هیئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۳.
۷. بیرشک، احمد (زیرنظر)، خلاصه زندگی نامه علمی دانشمندان، ترجمه صادق محبوبین، ویراستار فریبرز مجیدی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، ۱۳۷۴.
۸. حاجی خلیفه، کشف الظنون، جلد ۲، چاپ دوم، بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۰.
۹. حداد عادل، غلامعلی (زیرنظر)، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۳، بنیاد دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۹.
۱۰. حسینی اشکوری، احمد، فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، جلد ۹، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۶۰.
۱۱. -----، جلد ۲۱، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۲.
۱۲. دانش پژوه، محمدتقی، فهرست کتابخانه اهدائی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، جلد ۴ (مجلد ۳، بخش ۲)، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۲.
۱۳. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، مدخل <رازی>، زیر نظر دکتر محمد معین، تهران، دانشگاه تهران، سازمان لغت نامه، ۱۳۳۴.
۱۴. سرکیس، ایان، معجم المطبوعات العربية و المعربة، جلد ۱، چاپ دوم، بیروت، دارصادر

(چاپ اول: مصر ۱۹۲۸).

۱۵. سزگین، فؤاد، تاریخ نگارش های عربی، ترجمه گروه مترجمان به سرپرستی احمد رضا رحیمی ریس، جلد ۳: پزشکی، داروسازی، جانورشناسی، دام پزشکی، چاپ دوم، تهران، موسسه نشر فهرستگان خانه کتاب ایران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۸۶.
۱۶. -----، جلد ۴: کیمیا، شیمی، گیاه شناسی، کشاورزی، چاپ دوم، تهران، موسسه نشر فهرستگان خانه کتاب ایران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۸۶.
۱۷. صالحیه، محمد عیسی، المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع، ج ۳، القاهرة، معهد المخطوطات العربیة، ۱۹۹۳.
۱۸. طهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، جلد ۱۸؛ چاپ دوم، قم، اسماعیلیان، بدون تاریخ (چاپ اول: نجف ۱۹۶۷).
۱۹. -----، جلد ۲۰، تهران، کتابخانه اسلامیة؛ ۱۳۹۰ هـ.
۲۰. -----، جلد ۳، النجف الاشرف، مطبعة الغری، ۱۳۵۷ هـ.
۲۱. مدرس تبریزی، محمد علی، ریحانة الادب، تبریزی، انتشارات خیام، ۱۳۷۴.
۲۲. مشار، خانابا، فهرست کتاب های چاپی عربی، تهران، چاپخانه رنگین، ۱۳۴۴.
۲۳. -----، فهرست کتاب های چاپی فارسی، ج ۱، تهران چاپخانه ارژنگ، ۱۳۵۰.
۲۴. معین، محمد، فرهنگ نامه فارسی، چاپ نهم، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.
۲۵. منزوی، احمد، فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد ۱، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، ۱۳۴۸.
۲۶. -----، فهرستواره کتاب های فارسی، جلد ۵، چاپ دوم، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲.
۲۷. نجم آبادی، محمود. محمد زکریای رازی، تهران، انتشارات دانشگاه رازی، ۱۳۵۵.
۲۸. -----، تاریخ طب در ایران پس از اسلام، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۲۹. -----، مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، چاپ دوم؛ تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.

30. Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS):* Medizin, Pharmazie, Zoologie, Tierheilkunde bis ca. 430 H., , Bd. III, Leiden, E. J. Brill, 1970.
31. -----: Alchimie, Chemie, Botanik, Agrikultur bis ca. 430 H., Bd. IV, Leiden, E. J. Brill, 1970.
32. Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, Vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1937.
33. -----, Vol. I, Supp. Leiden, E. J. Brill, 1943.
34. <http://mehrnews.com>
35. <http://akairan.com>
36. <http://beytoote.com>
37. <http://articlefa.ir>
38. <http://research.ac.ir>
39. <http://www.yadegar.ir>
40. <http://fa.wikipedia.org>
41. <http://research.ac.ir>

